

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра Історії України та спеціальних дисциплін

**К в а л і ф і к а ц і й н а   р о б о т а**

На здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

**«Дипломатія Війська Запорозького за часів Національної  
революції (1648-1676 рр.)»**

*«Diplomacy of the Zaporozhian Army during the Ukrainian National Revolution  
(1648-1676)»*

Виконав: здобувач денної форми навчання

Спеціальності 032 Історія та археологія

Топало Дмитро Ігорович

Керівник д.і.н. професор Гончарук Т.Г. \_\_\_\_\_

Рецензент к.і.н. доц. Ізбаш-Гоцкан Т.О. \_\_\_\_\_

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ \_\_\_\_ від \_\_\_\_\_ 2023 р.

Захищено на засіданні ЕК № \_\_\_\_

Протокол № \_\_\_\_ від \_\_\_\_\_ 2023 р.

Оцінка \_\_\_\_\_ / \_\_\_\_\_ / \_\_\_\_\_

*(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)*

Завідувачка кафедри

\_\_\_\_\_

Бачинська О.А.

Голова ЕК

\_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

Одеса 2023

## Зміст

|                                                                                        |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Вступ.....                                                                             | 4  |
| Розділ 1. Османський вектор політики гетьмана Богдана Хмельницького.....               | 10 |
| 1.1. Стамбульський вектор.....                                                         | 10 |
| 1.1.1. Зовнішня політика гетьмана Б. Хмельницького.....                                | 10 |
| 1.1.2. Відносини з Портою у 1657 – 1665 рр.....                                        | 15 |
| 1.1.3. Турецька протекція гетьмана П. Дорошенка.....                                   | 16 |
| 1.2. Еволюція дипломатичних відносин з Кримським ханством.....                         | 19 |
| 1.2.1. Військовий союз Богдана Хмельницького та Іслям Герая III.....                   | 19 |
| 1.2.2. Дипломатичні відносини у 1657-1676 рр.....                                      | 24 |
| 1.3. Дипломатичні відносини з державами Придунав'я.....                                | 26 |
| 1.3.1. Князівство Молдавія.....                                                        | 26 |
| 1.3.2. Трансільванія (Семигороддя).....                                                | 29 |
| 1.3.3. Волощина.....                                                                   | 32 |
| Розділ 2. Європейський вектор політики гетьмана Богдана Хмельницького.....             | 35 |
| 2.1. Дипломатичні відносини з Річчю Посполитою.....                                    | 35 |
| 2.1.1. Зовнішня політика козацької старшини та Польщі перед повстанням.....            | 35 |
| 2.1.2. Дипломатичні відносини між сторонами на початку війни. Зборівський договір..... | 37 |
| 2.1.3. Продовження воєнних дій. Білоцерківський договір.....                           | 43 |
| 2.1.4. Відносини між сторонами після Переяславського договору.....                     | 45 |
| 2.1.5. Дипломатія гетьмана Івана Виговського. Гадяцький договір.....                   | 47 |

Хмельницького.....49

|                                                                                                                                          |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 2.1.7. Зовнішня політика П. Тетері.....                                                                                                  | 51 |
| 2.1.8. Контакти з Річчю Посполитою в умовах турецької<br>протекції.....                                                                  | 52 |
| 2.2. Антипольський союз зі Швецією.....                                                                                                  | 54 |
| 2.3. Дипломатичні відносини з країнами Західної Європи.....                                                                              | 59 |
| Розділ 3. Московський вектор політики гетьмана Богдана<br>Хмельницького.....                                                             | 64 |
| 3.1. Початок дипломатичних відносин.....                                                                                                 | 64 |
| 3.2. Переяславський договір 1654 року.....                                                                                               | 71 |
| 3.3. Відносини з Московським царством після угоди 1654 р....                                                                             | 77 |
| 3.4. Дипломатичні відносини після смерті Б. Хмельницького.<br>Гетьманування І. Виговського та Ю. Хмельницького.....                      | 79 |
| 3.5. Зовнішня політика гетьмана Івана Брюховецького.....                                                                                 | 83 |
| 3.6. Дипломатичні відносини за гетьманування Д.<br>Многогрішного та І. Самойловича. Контакти з Московським царством<br>П. Дорошенка..... | 84 |
| Висновки.....                                                                                                                            | 87 |
| Список джерел та літератури.....                                                                                                         | 90 |

## Вступ

**Актуальність.** Тема Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, періоду Руїни та міжнародних відносин Війська Запорозького в цей період є досить добре вивченою істориками різних періодів, проте актуальність цього питання не зменшується з часом. Дослідники знаходять та публікують нові джерела, які висвітлюють часто невідомі до цього події, що стосуються військових дій або процесу переговорів. Окрім того, залишається велика кількість суперечливих питань, які досі є об'єктом гострих дискусій серед істориків. Таким чином, актуальність цієї теми не зменшується з часом та досі привертає увагу дослідників

Дана робота є спробою узагальнення та систематизації більш ранніх досліджень істориків різних періодів та певного переосмислення наявних джерел з цієї проблеми, пошуком нових підходів у висвітленні дискусійних питань.

**Мета.** Дослідження міжнародних відносин Війська Запорозького з іншими країнами в період Національно-визвольної війни 1648-1676 рр.

**Завдання.** Вивчити історію дипломатичних відносин Війська Запорозького в період Національно-визвольної війни; встановити основні напрямки зовнішньої політики; визначити головні завдання української дипломатії; проаналізувати поразки та здобутки гетьманів на міжнародній арені.

**Об'єкт дослідження.** Міжнародні відносини України у XVII ст.

**Предмет.** Зовнішньополітична діяльність гетьманів у період Національно-визвольної війни.

**Хронологічні межі.**

Нижньою межею є початок Національно-визвольної війни у 1648 р.

Верхньою межею є зречення Петра Дорошенка гетьманської булави, що ознаменувало кінець української революції.

**Територіальні межі.** Територія Війська Запорозького, Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії та інших держав Європи, з якими керівництво Козацької Держави мало дипломатичні відносини у XVII ст.

### **Аналіз опрацьованих джерел та літератури.**

При написанні дипломної роботи було використано цілу низку джерел, вже досліджених та виданих істориками. Важливим джерелом є універсали гетьманів, проекти та тексти міжнародних угод, які є прямим свідченням дипломатичної діяльності Війська Запорозького, його контактів з тією чи іншою країною, а також результатом цієї діяльності. Окрім того, порівняння текстів та умов договорів, що підписувалися з однією і тією ж державою, наприклад Річчю Посполитою, дає змогу проаналізувати розвиток дипломатичних відносин, визначити завдання, здобутки і поразки дипломатичної служби Війська Запорозького.

Ще одним свідченням дипломатичної діяльності є офіційне листування з правителями та державними службовцями різних країн, що дає можливість більш повно зрозуміти перебіг переговорів, проблеми та спірні питання у перемовинах. Окрім того, листи часто містять оцінку певних подій з точки зору учасників або свідків.

Також було використано таку групи джерел, як козацькі літописи, зокрема літописи: Граб'янки, Самовидця, Самійла Величка. Дані джерела, як було визначено дослідниками середини XX ст., мають певні похибки та неточності в датуванні, описі подій та цитуванні текстів, тому ставлення до них є досить критичним. Проте, вони дають інформацію щодо ставлення козацької еліти до певних історичних подій та процесів, зокрема Зборівського та Білоцерківського договорів, союзу з Московським царством та Швецією. Окрім того, праці Самійла Величка та Григорія Граб'янки

вважаються першими історичними працями з цього періоду, першою спробою його осмислення.

Тема Національно-визвольної війни та періоду Руїни є дуже добре описаною в історіографії. До неї активно зверталися історики починаючи з XIX ст. Літературу з цієї проблеми можна розділити на три періоди, кожен з яких має свої особливості.

Перший період – поч. XIX ст. – 1920-ті рр. Імперський період історіографії можна характеризувати, як етап накопичення джерельної бази.. У цей же час з'являються перші дослідження стосовно історії середини XVII ст.

Одними з перших цей період описали історики Дмитро Бантиш-Каменський та Микола Маркевич у своїх працях з історії «Малої Росії». Саме Бантиш-Каменський першим ввів у науковий обіг документи з Московського архіву Колегії іноземних справ, Малоросійського приказу, однак, оцінюючи діяльність гетьманів, звертався в першу чергу до ідеї об'єднання двох частин розділеної держави. М. Маркевич, навпроти, розвивав ідею свободи та державотворчих засад.

М. Максимович першим серед істориків обґрунтував зв'язок між державними процесами княжої та козацької України, хоча його тези про мету та наслідки Національно-визвольної війни і зазнали критики в майбутньому.

Велику кількість ґрунтовних праць присвятив цьому періоду Микола Костомаров, який одним із перших зосередив увагу на впливі геополітичного фактору на розвиток боротьби, наполягав на самостійницькому та державотворчому напрямках розвитку Війська Запорозького.

Відомими дослідниками цього періоду були також Пантелеймон Куліш та Володимир Антонович, в працях яких можна простежити критику діяльності Хмельницького. В. Антонович відмітив, що однією з основних причин поразки стала низька політична культура козацької старшини, Хмельницького ж він звинуватив у відсутності чіткої політики, що спричинило хаос у суспільстві. П. Куліш звинувачував гетьмана у розоренні

території України, що призвело до зупинки розвитку культури. Схожої точки зору дотримувався і Михайло Грушевський у праці «Історія України-Русі». У цьому ґрунтовному творі історик значну увагу приділив зовнішній політиці, торкаючись також питання розбудови та функціонування державних інститутів. Автор критикує Хмельницького за відсутність державної ідеї, непослідовність внутрішньої та зовнішньої політики, ідею союзу з Москвою.

Іншу точку зору висвітлив у своїй роботі В'ячеслав Липинський, який навпаки, підкреслював дипломатичний таланти гетьмана та його прагнення до створення незалежної держави. Певну непослідовність політики вчений пояснює саме змаганням та протистоянням численним зовнішнім загрозам української державності.

Окрім того, впродовж цього періоду публікується велика кількість документів з історії козацтва та Національно-визвольної війни зокрема. До видання джерел залучилася велика кількість різних істориків українського, російського, польського походження, серед яких можна назвати О. Бодянського, О. Рігельмана, П. Симоновського.

Другий період – 1920-ті – 1990-ті рр. ХХ ст. – період панування радянської ідеології та марксистської теорії у всіх наукових працях, трактування всіх подій саме з позиції класової боротьби.

Також, в цей період починає домінувати ідея, що кінцевим завданням та метою Національно-визвольної війни було возз'єднання українських земель з Московським царством. Безпідставно значним чином перебільшується роль Переяславської ради, яка вважалася (і продовжує вважатися в російській історіографії) ключовим моментом усього повстання. Таке трактування подій було оголошено офіційним з позиції комуністичної влади, а тому всі радянські історики мали з нею погоджуватися.

В цей період продовжують публікуватися збірки документів стосовно історії ХVII ст., позитивним моментом можна назвати розгортання критики джерел, наприклад виявлення неточностей в козацьких літописах Миколою Петровським.

З іншого боку, мають місце і вкрай негативні явища, такі як перекручування історичних фактів та некоректне трактування джерел з метою підведення певних подій під необхідний результат.

Яскравим прикладом істориків цього періоду можна назвати наукову діяльність Володимира Голобуцького, який без сумніву зробив багато для вивчення цієї проблеми. Проте, в працях вченого «возз'єднання» з Росією є головною метою всієї діяльності Хмельницького та всієї Національно-визвольної війни. Зосереджуючи увагу на українсько-російських відносинах, автор часто нівелює інші напрямки зовнішньої політики гетьмана. Ще одним яскравим моментом є описання історії війни до 1654 року, тобто до Переяславської ради, аргументуючи це досягненням кінцевої мети. Таким чином, події 1655-1657 рр. описуються мало, а діяльність наступних гетьманів розглядається з вже з точки зору послідовної інкорпорації Війська Запорозького до складу Московського царства.

Третій період – роботи істориків незалежної України. Його можна охарактеризувати поступовим відходом від радянської ідеології та постулатів у науці. Так, в роботах 90-х рр. ще є певні ознаки попереднього періоду, наприклад ідея того ж «возз'єднання», хоча разом з тим зображуються і проблеми союзу у 1655-1657 рр. У більш сучасних дослідженнях, історики наполягають на тому, що союз з Московським царством був вимушеним кроком, скоріше життєвою необхідністю, засобом для досягнення мети, але ніяк не ціллю Національно-визвольної війни.

Також починають розроблятися ті питання, які були пропущені, або недостатньо вивчені в минулий період, серед яких питання про протекторат Османської імперії, договори з Кримським ханством, союз зі Швецією, проекти унії з Річчю Посполитою

Серед вчених, які активно працюють над цим періодом можна назвати В.Смолія, О. Пріцака, В. Степанкова, Т. Чухліба, Я. Федорука, Ю. Мицика та інших.

Окремо слід виділити наробок польських істориків з цього періоду. В польській історіографії протягом тривалого часу переважало негативне ставлення до козацького повстання та особистості Б. Хмельницького. Незважаючи на визнання важливості Національно-визвольної війни та її впливу на подальшу історію обох народів, заперечувалося існування державотворчих процесів. Окрім того, подібно до радянської та сучасної російської історіографії, перехід Війська Запорозького під владу Московського царства дуже довго вважалося кінцевою метою війни.

Ситуація значно змінилася у другій половині – кінці XX ст. Сучасні польські історики дають більш об'єктивну оцінку цьому періоду. Так, Я. Качмарчик, описуючи історію польсько-українських відносин у XVI, дає характеристику діяльності діячів з обох сторін, відзначаючи помилки та поразки польської дипломатії.

### **Обґрунтування структури роботи.**

Дипломна робота складається з трьох розділів, відповідно до основних напрямків зовнішньої політики гетьманів – Османський, Європейський, Московський вектори. Окрім цього, перший та другий розділи діляться на підрозділи в залежності від конкретної країни, з якою ведуться переговори (Османська імперія, Кримське ханство, країни Придунав'я для першого; Річ Посполита, Швеція та країни Західної Європи для другого). Поділ третього розділу на підрозділи йде за хронологічним принципом.

## Розділ 1.

### Османський вектор політики

#### 1.1. Стамбульський вектор.

**1.1.1 Зовнішня політика гетьмана Б. Хмельницького.** Як відомо, відносини між Османською імперією та козаками завжди були дуже напруженими. Про це яскраво свідчить той факт, що саме протистояння туркам та численні перемоги Війська Запорозького і зробили козацтву репутацію одного з кращих військових формувань у Європі.

На межі між європейським та мусульманським світами склалася певна буферна зона, до якої входили країни що визнавали сюзеренітет Турецького султана: Волощина, Молдавія, Трансільванія, Кримське ханство.

У цей час Порта веде тривалу війну з Венецією за контроль над Середземним морем та насамперед о. Крит, яка складалася не на користь султана. Більше того, внутрішнє становище країни було досить складним. У липні 1648 р. відбувся державний переворот. Султан Ібрагім був убитий власною гвардією – яничарами, які посадили на престол його 7-річного сина Мухаммеда IV. Територією держави прокотилася хвиля повстань.

Як відомо, до середини XVII століття зовнішня політика козацтва традиційно орієнтувалася на створення та участь в антитурецькій коаліції. Але, як вважають історики Богдан та Володимир Сергійчуки [26, ст. 39], поруч з цією ідеєю в українському козацтві, особливо після 1648 р., зароджується протилежна, направлена на укладення з Портою мирних відносин.

Готуючись до повстання проти Речі Посполитої, Хмельницький розумів, що не зможе вести війну на два фронти. Більше того, потрібні були союзники, які могли надати військову допомогу. Як відомо, таким союзником гетьман обрав Кримського хана Іслям Герая III, так як останні десятиліття відносини з Кримом дещо налагодилися. Проте, потрібно не забувати, що хан був васалом турецького султана, а отже необхідно було

налагодження зв'язків з Портою. Вже у квітні 1648 р. до турецького султана прибув ханський посланець, що сповістив турецький уряд про союз Кримського ханства та Війська Запорозького.

Влітку 1648 р., тобто вже після початку військових дій проти Польщі, до Стамбулу була направлена дипломатична місія на чолі з Кропивницьким полковником Филоном Джеджалієм.

Історики по різному оцінюють це посольство та наводять різні результати, але погоджуються в одному – Туреччина не хотіла загострення відносин з козаками, а насамперед їх вступу до війни на боці Венеції. Такі побоювання не були даремні, адже остання через тиск на Річ Посполиту, а насамперед короля Владислава, намагалася залучити поляків та козаків до чергової антитурецької коаліції.

Характеризуючи саме посольство Володимир Голобуцький [15, ст. 177] зазначає, що Джеджалій спочатку не був прийнятий в Стамбулі та досить довго чекав аудієнції султана. Але на початку 1649 р., тобто після перших перемог Хмельницького у війні з Польщею, до України був направлений посол Осман-ага.

Таку затримку можна пояснити декількома факторами. По-перше, як вказують Б. та В. Сергійчуки [26, ст. 40], це недостатня кількість інформації про конфлікт та події в Україні. По-друге, Османська імперія сама знаходилася у стані війни, тому втручання у ще один військовий конфлікт могло бути небезпечним. По-третє, як вже зазначалося вище, у Стамбулі відбувся державний переворот, становище молодого Мухаммеда IV було досить нестабільним. Тому не викликає подиву, враховуючи все це, що Порта не квапилася з прийняттям рішення.

Результатом перемовин стало підписання договору, насамперед торговельного. Козаки отримували право на вільне плавання Чорним морем та пільги у торгівлі, такі як звільнення на 100 років від сплати мита. Але найголовніше, султан забов'язував Кримського хана надавати військову допомогу Хмельницькому у війні з поляками. Натомість, гетьман мав

запобігати походам запорозьких та донських козаків на володіння самої Османської імперії та її васалів. Також у Стамбулі постійно знаходився один з представників Хмельницького для полегшення зв'язку між двома урядами.

Омелян Прицак [42, ст. 12] наводить трохи іншу інформацію, що місія Джеджалія була ще більш вдалою і мирний договір, “конвенція”, як називає її історик, була підписана полковником ще у червні 1648 р. Також він наполягає на тому, що угода торкалася не лише торгівлі, а була насамперед військово-політичним союзом. Також вчений наводить розмову великого візира з ханом, де засуджується останній за те, що під час походу на Україну татари захопили великий ясир, що стало причиною невдоволення Хмельницького.

Але, як відомо, союз з Туреччиною тривав недовго. Османській імперії та Кримському ханству було не вигідно створення незалежної та, в першу чергу, сильної козацької держави. Порта, підтримуючи українську сторону у цьому конфлікті, переслідувала власні цілі. Послаблення внаслідок тривалого протистояння обох сторін, як Речі Посполитої, так і козаків, було вигідним для турків, адже створювало можливість поновлення експансії на територію Східної Європи. З іншого боку, цілком зрозуміле і бажання Турецького султана взяти Хмельницького під свій протекторат – козацтво могло стати також і чудовим форпостом для просування на північ. Як зазначає І. Крип'якевич [22, ст. 386] турецькі дипломати розпочали активні спроби притягнути козаків під владу турецького султана.

У 1650 р., після Молдавських походів козаків, відносини з Османською імперією загострюються, адже Молдавське князівство було у васальній залежності від турецького султана. Такі дії, спрямовані на залучення Молдавії до союзу, певно розцінювалися як акція проти Османської імперії, з метою підірвати її вплив на одного зі своїх васалів.

У 1651 р. до Стамбулу була направлена ще одна дипломатична місія Антіна Ждановича. Як результат перемовин, гетьман отримав листа від султана з прямою пропозицією протекції Османської імперії над Військом

Запорозьким. Як відзначають Б. та В. Сергійчуки [26, ст. 44-45], Хмельницький погодився, але пункти про “службу та підданство” козаків носили чисто формальний характер та не виконувалися в дійсності. Як відомо, проти цього виступила частина української шляхти та духовенство, які були скептично налаштовані щодо такої допомоги. Можна стверджувати, що причиною цього була традиційна неприязнь та ворожість до країн мусульманського світу.

Але, сподівання про союз з Кримським ханством та Османською імперією не справдилися. Іслям Герай III виявився ненадійним союзником, адже неодноразово через втручання хана у перемовини з польським королем та зраду військовому союзу, гетьман опинявся у програшній ситуації, навіть після кількох впевнених перемог на полі бою. Тому Хмельницький змінює вектор зовнішньої політики на Московське царство, результатом чого стає Переяславська рада 1654 р. та Березневі статті. За умовами цього договору в обмін на протекцію та військову допомогу козакам заборонялося вести будь-які перемовини з турками та татарами.

Без сумніву, такий хід гетьмана призвів до майже повного розірвання відносин з Османською імперією та Кримським ханством, хоча після ради відбулося ще одне посольство до Стамбулу на чолі з М. Маркевичем того ж року. Останнє також переходить, за сприяння султана, на бік Речі Посполитої у війні з козаками. Участь орди у численних військових акціях на території України завдавала величезної шкоди та сприяла спустошенню українських земель.

Незважаючи на заборону проводити дипломатичні перемовини з Османською імперією, Хмельницький робить все, аби зберегти гарні відносини з Портою, навіть перебуваючи під протекцією Москви. Метою посольства М. Маркевича та цілого ряду наступних у цей період було схилити султана до продовження мирних відносин. З перемінним успіхом це вдавалося українським дипломатам. Проте зупинити війну з Кримським

ханством не виявилося можливим, незважаючи на заборону ханові від султана вести військові дії проти Війська Запорозького.

Після Віленського миру 1656 р. між Московським царством та Річчю Посполитою, гетьман робить нові спроби налагодження відносин з Портою.

У 1656 р. Хмельницький відряджає до Стамбулу посольство з метою підписання нового союзу з Туреччиною. Гетьманським дипломатам вдається схилити султана до підписання нового договору. Дослідники Б. та В. Сергійчуки також наводять лист султана [26, ст. 48], переданий Хмельницькому посланцем Шагін-агою, де йдеться про те, що віднині гетьман та Військо Запорозьке знаходяться під захистом Туреччини, сторони зобов'язуються надавати військову допомогу у війнах, Хмельницький має запобігати сухопутним та морським походам “московських” козаків.

Відновлення дружніх відносин з султаном дало можливість налагодити відносини з татарами. Вже 22 листопада 1656 р. під тиском Порти хан Мехмед Герай підписує Озернянську угоду з Хмельницьким, що фактично відновлювала союз між Кримським ханством та козаками.

Українсько-турецькі відносини не припинялися до самої смерті Б.Хмельницького. Незадовго до цього Стамбул відвідало ще одне посольство Лавріна Капусти. З тими чи іншими відмінностями такі відносини продовжувалися і за наступників гетьмана.

Отже, характеризуючи міжнародні відносини між Османською імперією та урядом Б. Хмельницького, можна стверджувати, що створення союзу було вигідним кожній зі сторін. Гетьман таким чином намагався тримати під своїм контролем діяльність хана Іслям Герая та не допустити його зближення з польським королем. Найголовніше, таким чином Порта ставала учасником антипольської коаліції, створення якої можна назвати одним з головних завдань української дипломатії середини XVII ст.

Порта в свою чергу мала змогу зупинити спустошливі морські походи козаків. Також вона отримала шанс, як зазначалося раніше, на створення форпосту на території Східної Європи. Таким чином один з досить

небезпечних ворогів міг перетворитися на нового союзника, а з погляду турецьких дипломатів, потенційного васала. Тому з'являлася можливість на відновлення османської експансії на територію Східної та Центральної Європи.

**1.1.2 Відносини з Портою у 1657 – 1665 рр.** Після смерті Богдана Хмельницького геополітична ситуація навколо Війська Запорозького значно ускладнилася. Провал Антипольської коаліції та курс Молдавії і Волощини на примирення з Річчю Посполитою після поразки стали значним ударом. Першочерговою задачею нового гетьмана Івана Виговського стало збереження досягнень війни 1648-1657 рр.

Ще до офіційного обрання гетьманом, І. Виговський, будучи на посаді писаря, продовжив зовнішньополітичний курс, обраний попередником. Таким чином у 1657 р. Велися переговори з усіма партнерами та противниками Війська Запорозького з метою пошуку шляхів для стабілізації ситуації.

Того ж року було направлено посольство Л. Капусти до Стамбулу з метою відновлення стосунків, Виговський у своєму листі до кримського хана забов'язався виконати взяті ще Хмельницьким забов'язання. Козакам було заборонено виходити в Чорне море, аби не провокувати Крим та Порту.

Після підписання Гадяцької угоди відносини між гетьманом та султаном досягли певного нейтралітету. Більше того, втрачаючи владу в країні, Виговський у 1658 р. направив посольство до Стамбулу, намагаючись отримати турецьку підтримку, однак це вже не змогло врятувати ситуацію.

За гетьманування Юрія Хмельницького стосунки з Портою знову стають напруженими, особливо після Переяславської ради. Нові контакти за посередництвом Кримського ханства встановлюються лише у 1661-1662 рр., однак досягти якогось результату не вдалося. Відомі також спроби перемовин про турецьку протекцію з боку гетьмана П. Тетері, однак зрештою він схилився до союзу з Варшавою.

Таким чином, на протязі усього зазначеного періоду контакти з Османською імперією носили епізодичний характер. Головним завданням зовнішньої політики гетьманів стало підтримка нейтралітету з турками, можливість впливати через султана на Кримське ханство. Варто відмітити лише формування у середовищі козацької старшини групи прихильників союзу з Османською імперією.

**1.1.3 Турецька протекція гетьмана П. Дорошенка.** Прийшовши до влади у 1665 р., гетьман, враховуючи геополітичну ситуацію та помилки своїх попередників, вирішив змінити зовнішньополітичний курс держави. Тенденції розвитку відносин з Москвою чи Варшавою показали, що монархи обох країн не бажають враховувати потреби та інтереси козацтва та прагнуть перетворити Військо Запорозьке на підконтрольну та слухняну силу, а території України включити до свого складу. Таким чином, для збереження суверенітету потрібно було знайти нового сеньйора, з яким можна було б домовитись про васалітет на прийнятних для гетьмана умовах.

Андрусівський мир 1657 р., який фактично закріплював поділ Війська Запорозького на дві частини під владою Речі Посполитої та Московського царства остаточно переконав П. Дорошенка у необхідності прийняття турецького протекторату. Ще з 1665 р. Гетьман вів активні переговори з Кримським ханством, вдалося заключити вигідний союз на умовах 1648 року, тобто хан визнавав незалежність Війська Запорозького та був готовий надати військову допомогу як проти Варшави, так і проти Москви.

Тут слід зазначити, що курс гетьмана на зближення з Кримським ханством та Османською імперією співпав з бажанням володарів цих країн поширити свій вплив на Східну Європу. Встановлення союзу з козацтвом, а пізніше прийняття його під свою протекцію давало туркам та татарам союзників у особі козаків, створювало плацдарм для просування на північ, що мало стати вирішальним чинником у майбутніх війнах з Річчю Посполитою та Московським царством.

При цьому, слід враховувати, що всередині старшини досі не було єдності щодо вибору протекції. Так, початок переговорів з Портою одразу ж викликав спротив серед прихильників Варшави та Москви, більше того, І. Сірко, який схилився до польської протекції, вчинив похід на Крим, чим серйозно зіпсував хід переговорів. Таким чином, Дорошенко мав не тільки готуватися до конфронтації з царем та королем, а й до придушення можливих повстань та антигетьманських рухів.

У 1667 р. До Стамбулу вирушає перше посольство, яке починає переговори про перехід Війська Запорозького під турецьку протекцію. У січні 1668 р. до Порти та Криму вирушає друга делегація. Втрачаючи владу в державі та не отримавши обіцяної підтримки від московського царя, І. Брюховецький зі свого боку починає налагоджувати відносини з правобережним гетьманом П. Дорошенком та за його прикладом намагається перейти під турецький протекторат. Як зазначає Т. Чухліб [33, ст. 115], до Стамбула прибуло посольство з метою переговорів про васалітет, які закінчилися успішно. Українські дипломати просили підданство султана за умови знаходження турецького гарнізону на території Війська Запорозького та відсутності данини. У відповідь Мехмед IV видав грамоту, в якій закріплювався перехід Лівобережної України під його захист, з метою вигнання російських військ з Лівобережжя на допомогу Брюховецькому мали виступити татарські орди. а вже у лютому старшинська рада проголошує єдність Війська Запорозького під протекцією Османської імперії. Зважаючи на позитивні результати у ході перемовин, Дорошенко влітку 1668 р. вирушив у похід на Лівобережжя, де розгорталася антимосковське повстання І. Брюховецького. Після вигнання російських військ з території Війська Запорозького Петро Дорошенко на окремій раді був обраний гетьманом єдиної держави.

У 1669 р. До Стамбулу вирушило посольство на чолі з Л. Бужкевичем та Г. Білогрудом. Після переговорів Мехмед IV підписав угоду про прийняття Війська Запорозького під турецьку протекцію. За умовами договору Військо

Запорозьке залишало за собою доволі широку автономію, звільнялося від виплати данини, зберігалось право на вільне обрання гетьмана на довічний срок, підтверджувалася свобода віросповідання, тобто визнавалася автономія української православної церкви, яка мала підкорятися лише константинопольському патріарху, одночасно з цим мусульманам заборонялося будувати мечеті та розповсюджувати іслам. Туркам та татарам заборонялося руйнувати, грабувати територію Війська Запорозького, а також брати ясир. Українська сторона мала бути присутня при підписанні угод з Московським царством та Річчю Посполитою. Натомість гетьман визнавав зверхність турецького султана та мав брати участь у військових походах [6, ст. 174]. Наступного року, гетьман та старшина склали присягу султану Мегмеду IV.

Отримавши підтримку від турків, Дорошенко залишив Д. Многогрішного наказним гетьманом Лівобережної України та вирушив на південь, де розгромив П. Суховія, який заручившись допомогою татар підняв повстання.

У 1669 р. Османська імперія закінчила війну з Венецією на Середземному морі, що дало змогу сконцентрувати увагу на півночі. Впродовж усього 1670 р. турки збирали війська, а вже у 1671 р. султан оголосив війну Річі Посполитій, аргументуючи її захистом свого васала, тобто козацтва. Турецькі війська за підтримки козаків П. Дорошенка досить швидко окупували всю територію Правобережжя. Однак, як зазначає Смолій, просування турків було штучно сповільнене її ж командувачами, що свідчить про бажання Порти врегулювати конфлікт в першу чергу мирним шляхом [29, ст. 386].

Вже у 1672 р. Польський король був змушений капітулювати у містечку Бучач. Османській імперії мало відійти Поділля, за гетьманом закріплювалася влада у Київському та Брацлавському воєводствах. Окрім того, польська сторона мала виплатити контрибуцію. Варто наголосити, що

за текстом угоди, П. Дорошенко визнавався гетьманом усієї козацької держави, а не лише Правобережжя.

У 1673 р. військові дії поновилися, в битві під Хотиним Ян Собеський розгромив переважаючу за чисельністю козацько-турецьку армію. П. Дорошенко, змушений одночасно протистояти військам Речі Посполитої та Московського царства, на боці яких виступали також і козацькі підрозділи Лівобережного гетьмана І. Самойловича та повсталі козаки Ханенка, поступово втрачає контроль над Правобережжям. Від повної поразки гетьмана рятує лише присутність турецьких гарнізонів та татарських орд.

У 1675 р. турки провели каральну акцію, з метою звільнення Правобережжя з-під польської та російської окупації, однак разом з тим було зруйновано велику кількість міст та сіл, територія краю була обезлюдніла. Як зазначають В. Та Б. Сергійчуки, починаючи з 1774 р. Османська імперія шукала можливості примирення з Річчю Посполитою та Московським царством, не маючи змоги протистояти обом країнам одночасно, а тому військова допомога гетьману все більше перетворювалася на епізодичні акції [26, ст. 41].

Зрештою, у 1675 р. П. Дорошенко, втративши підтримку населення, розірвав договір про протекцію з Портою.

## **1.2. Еволюція дипломатичних відносин з Кримським ханством.**

### **1.2.1 Військовий союз Богдана Хмельницького та Іслям Герая III.**

Кримське ханство та особисто хан Іслям Герай III відігравало дуже важливу роль у підготовці та власне ході самої Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Тому не дивно, що саме цей вектор зовнішньої політики гетьмана був одним із найбільш розвинутих. При цьому відносини між сторонами часто були напруженими.

Дипломатичні зв'язки з Кримським ханством розвивалися і до Б.Хмельницького. У 1624 р. козацька старшина почала налагодження контактів з Кримом. Незважаючи на досить напружені відносини у

минулому, ця спроба налагодження зв'язків була продуктивною. У ході переговорів з Мехмедом Гераєм, претендентом у боротьбі за владу у Кримському ханстві та прихильником незалежності від Османської імперії, 24 грудня 1624 р. був підписаний союзницький договір. Цей документ передбачав військово-політичний союз та взаємну допомогу проти зовнішніх ворогів. Зокрема, Валерій Смолій та Валерій Степанков цитують частину цього документу: “Коли б який-небудь неприятель з'явився в пана гетьмана, осавулів, і всього Війська Запорозького, я, Шагін Герей, після оповіщення мене про це, маю надати їм допомогу з усіма беями і мурзами” [30, ст. 111].

Військова кампанія Речі Посполитої у 1625 р. та власне Куруківська угода були спрямовані на те, аби зупинити дипломатичну, незалежну діяльність козацької старшини. Але вже у 30-х роках Запорозька Січ знову розгортає активну зовнішньополітичну діяльність. У 1633 р. відновлюються зв'язки з Кримським ханством. Козаки також допомагають хану Інаєт Гераю захопити Буджак.

Новий етап дипломатичних відносин між Запорожжям та Кримом пов'язаний перш за все з діяльністю Б. Хмельницького.

Готуючись до повстання проти Речі Посполитої, Хмельницький використав союзницький договір 1624 р. та факт реальної військової допомоги аби схилити хана Іслям Герая, брата Мехмеда Герая, на свій бік.

На жаль, перший етап переговорів не вдався. Як пише В. Голобуцький [15, ст. 102], дипломатична місія козаків до Бахчисараю провалилася. Хан скептично оцінив можливість Хмельницького підняти повстання після Ординації 1638 р. та відмовив у наданні допомоги.

Ситуація кардинально змінилася після вигнання урядової польської залоги біля о. Хортиця. Цього разу Хмельницький самостійно їде до Бахчисараю та після достатньо довгого перебування при дворі Іслям III Герая (Величко датує цю подію 1 березня – 1 квітня 1649 р.) [7, ст. 55-56] все таки домагається реальної військової допомоги від хана.

Для закріплення договору Хмельницький, за існуючою в той час дипломатичною традицією, залишив свого сина Тимоша в заручниках у хана, а сам повернувся на Січ готувати повстання.

Як відзначає В. Голобуцький [15, ст. 106], Іслям Герай використав похід орди на Україну для закріплення свого положення в ханстві, яке після громадянської війни та ряду переворотів було досить хитким. До того ж, в разі вдачі це була можливість закладення основи для здобуття незалежності від Османської імперії. У випадку поразки все можна було звалити на невірних беїв. Про самостійницькі погляди хана свідчить також факт відмови Криму брати участь у війні з Венецією після відповідного наказу Порти.

З іншого боку, О. Пріцак наводить таку інформацію: “татарський хан зробив наїзд на невірних і вивів більше як 40 тисяч ясиру. При тому спалив і знищив укріплення приносячих нещастя русів, зробивши великий газават” [42, ст. 6-7]. Історик датує цю подію травнем 1648 року, тобто одразу після битви під Корсунем. Цікаво те, що О. Пріцак також відзначив різко негативну реакцію Османського уряду, насамперед візира, на цей момент. Не дуже позитивно цей союз характеризують і В. Смолій з В. Степанковим:

“... кримський уряд намагався будь-що не допустити виборення Україною незалежності, оскільки усвідомлював, що її поява істотно послабить позиції Криму в регіоні й унеможливить проведення традиційних грабіжницьких походів в українські землі. Тому він віддавав перевагу політиці збереження рівноваги сил... що призводило до взаємного виснаження потенційних противників” [30, ст. 117].

Показовим є і той факт, що вже 1649 р. після битви під Зборовом Іслям Герай вступив у перемовини з польським королем Яном Казимиром, що істотно вплинуло на умови Зборівської угоди.

Під час Берестецької битви 1651р. відбувається чергова зрада хана. Іслям Герай вивів з битви орду, що знаходилася на правому фланзі армії, навіть не вступивши в бій. Таке послаблення було однією з головних причин

поразки в битві. Невідомо, чи татари відступили під натиском ворожої артилерії, чи це була навмисна акція.

Спірним залишається питання, де знаходився Хмельницький під час фінальної частини битви. Відомо, що козацькі полки виводив з бою полковник Іван Богун. Гетьман же був відсутній. Частина істориків вважає, що він потрапив до турецького полону (В. Смолій, В. Степанков) [30, ст. 136] і був звільнений після битви завдяки викупу. Літопис Грабянки подає іншу версію, що Хмельницький переслідував хана самостійно з метою повернути татар до битви [11, ст. 62-63].

В такому становищі Хмельницький розуміє всю хиткість та небезпеку подальшого союзу з ханом. Виходячи з усього вище сказаного, не дивно, що Хмельницький починає пошук нових союзників, відносини з Кримом знову стають напруженими. Протягом 1652 – 1653 рр. гетьман веде активні переговори з Московським царем, що викликає загострення відносин з ханом. Свого апогею воно досягає 5 грудня 1653 р., коли Іслям Герай підписує договір з польським королем Яном Казимиром, тобто переходить на сторону Речі Посполитої в цій війні. В. Степанков [45, ст. 13], описуючи умови Кам'янецької угоди, вказує на його відверте спрямування проти Війська Запорозького. Так, за його умовами передбачалася окупація території України польськими військами та повернення панів до своїх маєтностей.

Розірвання союзницьких відносин з Кримом пов'язано насамперед з активною підготовкою до підписання договору про протекторат Московського царя. Ян Казимир використав цей зручний для себе момент. Як зазначає В. Голобуцький [15, ст. 341], у критичний для поляків час, коли табір шляхти був повністю оточений, король відправив до Ісляма Герая послів, які й розповіли хану про союз Хмельницького з Москвою. Цілком зрозуміло, що татари сприйняли це як пряму зраду, адже в цей період і Крим, і Порта вели активну боротьбу з Московією. Михайло Грушевський також зазначив, що, залишаючи українські землі, орда розорювали все на своєму шляху та знищили міста Паволоч та Хвастів [31]. Окрім того, історик

відзначив, що після цього Б. Хмельницький з сумнівом ставився до можливості налагодження гарних відносин з ханом у майбутньому.

З іншого боку, В. Горобець [16, ст. 59] вказує на існування в Кримському ханстві опозиції антиукраїнської політики хана. Таким чином уряд Іслям Герая прагнув запобігти морським походам козаків та продовжували сподіватися на нейтралітет Хмельницького в спільному з поляками поході на Москву. Однак вже влітку, після смерті Іслям Герая та передачі ханського титулу його брата Мехмеду Гераю та через тиск Туреччини, Кримське ханство розпочинає активні військові дії проти Війська Запорозького.

Проте, добросусідські відносини з Москвою також тривають не довго. Після досить значних успіхів об'єднаної армії козаків та царя, московський уряд починає йти на зближення з Річчю Посполитою, що цілком зрозуміло, викликає невдоволення серед козаків. Після підписання Олексієм Михайловичем у 1656 р. перемир'я з Польщею, Хмельницький знову шукає нових союзників.

Окрім спроб налагодження зв'язків з країнами Центральної та Західної Європи, гетьман знову намагається схилити Крим на свій бік. Як вже зазначалося вище, за допомогою турецького султана вже 22 листопада 1656 р. між Кримським ханством та Військом Запорозьким було підписано Озернянську угоду про відновлення дружби. В. Смолій та В. Степанков [30, ст. 149] відзначають дипломатичний хист Самійла Богдановича-Зарудного, який проводив перемовини з ханом, а також те, що при підписанні угоди був присутній турецький посол Шагін-ага. За умовами договору, Мехмед Герай розриває відносини з Польщею, забороняються походи татар на Україну, а козаків, відповідно, на Крим і Порту.

Після смерті Хмельницького, союзницькі відносини між сторонами продовжуються. Наступники продовжують політику гетьмана у відносинах з Кримським ханством, намагаючись уберегти свої південні кордони та використовуючи допомогу хана для військових протистоянь у майбутньому.

Отже, підсумовуючи все вище сказане, можна стверджувати, що відносини з Кримським ханством, як одним з головних військових союзників, у різних етапах Національно-визвольної війни мали, по-перше, досить суперечливий характер, а також базувалися на взаємній вигоді обох сторін. Зрозуміло, що кожен з лідерів, як Хмельницький, так і Іслям Герай III, з яким проводилася більша частина переговорів, переслідували власні цілі. Причиною складностей у відносинах з ханом можна назвати те, що посилення незалежної козацької держави, було не вигідним для татар. Бажання взаємного послаблення, як Речі Посполитої, так і козаків у майбутньому планувалося використати для полегшення процесу отримання ясиру з території Східної Європи, адже торгівля невільниками складала досить помітну долю в економіці Кримського ханства. Тому хан намагався, незважаючи навіть на тиск Порти, не допустити можливість отримання Військом Запорозьким незалежності та по можливості затягував конфлікт.

### **1.2.2 Дипломатичні відносини у 1657-1676 рр.**

Гетьман Іван Виговський, прийшовши до влади, намагався підтримувати досягнутий нейтралітет з Багчисараєм, однак відносини ставали все більш напруженими. Кримське Ханство підштовхувало Яна Казимира до поновлення активних військових дій та налаштовувало Порту вступити до війни. Таким чином, незважаючи на досить тривалі та стійкі стосунки Хмельницького з турецьким султаном, виникла суттєва загроза перетворення останнього з потенційного союзника на небезпечного супротивника. Все чого зміг домогтися Виговський у переговорах з Мехмед Гераєм – тимчасовий нейтралітет.

В такій ситуації І. Виговський вирішує змінити зовнішньополітичний курс та піти на зближення з Річчю Посполитою, намагаючись таким чином укласти унію з Польщею та захистити себе від можливої конфронтації з Кримським Ханством.

Підписання Гадяцької угоди закріпило мирні відносини не лише з Варшавою, а й відкрило шлях до відновлення союзу з Кримським ханством. В. Кікін у своєму звіті про переговори з Виговським вказував, що на допомогу останньому прибули кримські та ногайські татари, що може служити свідченням поновлення військового союзу, а також звинувачував гетьмана у зраді [3, ст. 144-145].

Після розчарування у протекції польського короля І. Виговський, як вже зазначалося вище, намагався використати контакти з Мехмедом Гераєм для початку перемовин з Османською імперією, однак добитися якогось результату гетьман уже не встиг. Перемога козацько-татарських військ під Конотопом над російською армією стала останнім успіхом І. Виговського.

Підписання нової угоди між гетьманом Юрієм Хмельницьким та Московського царства у 1659 році стало причиною нової конфронтації з Кримським ханством, яке продовжує підтримувати військові походи Речі Посполитої на територію України.

Так, під час Чуднівської кампанії саме татарські підрозділи першими зустріли війська гетьмана, який поспішав визволяти російську армію з оточення. Під час мирних переговорів П. Дорошенка, який представляв гетьмана, з польськими послами Кримське Ханство виступало в ролі посередника між сторонами.

Перехід Юрія Хмельницького на бік поляків призвів до чергового погравлення відносин і з татарами. Впродовж 1661-1662 років гетьману вдається схилити на свій бік Мехмеда Герая та залучитися підтримкою татарських орд у намаганнях відновити цілісність держави. У цей період Ю. Хмельницький зробив кілька спроб повернути собі владу на Лівобережжі силою зброї. Однак допомога від Яна Казимира була замалою. Походи на Лівобережжя також провокували російські війська до контрударів, декілька разів гетьманські війська знаходилися на межі повного розгрому і лише своєчасна допомога татар рятувала Хмельницького від катастрофи. Таким

чином, Юрій, не маючи змоги виправити ситуацію та не бачачи іншого виходу, вирішив скласти гетьманську булаву.

В якості союзників татари взяли участь у поході також і за П. Тетері, однак, зустрівши серйозний опір з боку військ Московського царства, гетьман знову був змушений відступити на правий берег Дніпра.

Після звернення П. Дорошенка та І. Брюховецького до турецького султана з проханням про протекцію, татарські орди взяли участь у поході на Лівобережжя та допомогли у звільненні території від залог російських військ.

Однак проти об'єднання Війська Запорозького під владою П. Дорошенка виступили не лише Річ Посполита та Московське царством, а й Кримське ханство, занепоєне можливим переходом гетьмана під протекцію турецького султана, що означало б зрівнянням у правах та визнання козацтва рівним собі. Справа в тому, що Крим бажав перетворити Військо Запорозьке на свого васала, встановивши свій протекторат над його територією. Неочікувано, та навіть парадоксально, але після вдалого походу на Лівобережжя, кримський хан почав активно підтримувати антигетьманські настрої та уклав договір з Запорожжям, яке чинило активний спротив ідеї васальної залежності від Порту.

Така неочікувана та кардинальна зміна у політиці Кримського Ханства призвела до загострення відносин з П. Дорошенком. До Багчисараю було відправлено посольство з листом від гетьмана, у якому він погрожував спалити Крим, якщо татари наважаться взяти участь у антигетьманському повстанні.

Окрім того, П. Дорошенко використав прихильність султана Мехмеда IV, присутність турецьких військ на території Війська Запорозького утримувала татар від будь-яких активних дій проти козаків. Після приходу у 1671 р. до влади у Кримському ханстві Селіма Герая відносини з татарами значно покращилися, новий хан визнав гетьмана рівним. До самого зречення гетьмана турецької протекції татарські орди брали участь у військових діях на боці Дорошенка.

### 1.3. Дипломатичні відносини з державами Придунав'я.

**1.3.1. Князівство Молдавія.** Перші контакти з Молдавією було встановлено ще влітку 1648 р. після приїзду посланців молдавського господаря Василя Лупу до Б. Хмельницького. Будь-яких серйозних домовленостей не було встановлено, як зазначає В. Смолій, цей візит мав на меті порозумітися з гетьманом та дізнатися про його наміри [28, ст. 117].

Початок 1649 р. позначився активізацією переговорів з Молдавією. Однак вони проходили зовсім не так, як того бажала українська сторона. З весни 1649 р. Лупу починає провадити антиукраїнську політику та приймає сторону Речі Посполитої. Звичайно, це не могло залишитися поза увагою Хмельницького. На початку серпня 1650 р. гетьман звертається до Мухаммеда IV, султана Османської імперії, з проханням призначити новим господарем М. Могилу.

У молдавському поході взяли участь не лише козацьки загони, а й татари Іслям Герая III. Проблемою стало те, що пряма інтервенція в Молдавію, викликала значне невдоволення Порти. Попри це, похід виявився вдалим. Лупу був змушений підписати мирний договір з Хмельницьким та обіцяти свою допомогу у війні з Річчю Посполитою. Також дочка молдавського господаря, Розанда, була обіцяна старшому сину гетьмана Тимошу.

Після цього відносини між державами значно погравлюються. Незважаючи на дуже сильний вплив Польщі на господаря, Лупу остерігався погіршувати відносини з козаками, тим більше, що їх підтримували Крим та Стамбул.

31 серпня 1652 р. відбулося весілля Т. Хмельницького та Розанди. Багато істориків вважають цю подію важливою для подальших відносин з іншими державами з цілого ряду причин. По-перше, зміцнення впливу Хмельницького у Придунайському регіоні, що мало полегшити відносини з Трансильванією та Волощиною. По-друге, встановлення шлюбних відносин з

однією з династій монархів, в даному випадку з родиною Василя Лупу, підвищувало авторитет самого Хмельницького та його родини в очах інших правителів Європейських держав.

Однак, як виявилось, це викликало негативну реакцію як союзників гетьмана, Криму та Османської імперії, так і правителів держав Придунайського регіону. Іслям Герай та Мухаммед IV побоювалися зростання впливу Хмельницького на васалів. Трансільванія та Волощина ж боялися амбіційного Лупу, який за допомогою козаків планував встановити контроль на всім регіоном. Як повідомляє В. Смолій [28, ст. 119], в цей час поширюються чутки про бажання Хмельницького посадити на престол Волощини Тимоша.

Враховуючи це, взимку 1653 р. князь Трансільванії Дєрдь II Ракоці та господар Волощини Матей Басараб розпочали відкриту антиукраїнську та антимолдавську політику. По-перше, вони пішли на зближення з Річчю Посполитою. По-друге, вони підтримали логофета Ш. Георгіце у його бажанні стати новим господарем Молдавії.

Після повстання у квітні 1653 р. та вступу об'єднаних військ Ракоці та Басараба, Лупу втрачає владу та тікає до Кам'янця-Подільського. Безперечно, він звертається до Хмельницького за допомогою. Гетьман не міг залишити свого союзника, а тому направляє до Молдавії козацькі полки на чолі з Тимошем.

Похід на своєму початку був успішним. Козаки розбили війська Ракоці та взяли Ясси. Георгіце був змушений тікати. Однак, в цей момент проявилися амбіції Лупу та, певно, його бажання помститися агресорам. Тому він умовляє Тимоша розвинути успіх кампанії та вступити на територію Волощини.

На жаль, це рішення стало фатальним. Козаки були розбиті в кінці травня. У липні Лупу був удруге позбавлений влади. Залишки козацьких полків були оточені у Сочаві арміями Трансільванії, Волощини, Молдавії (Георгіце, користуючись підтримкою своїх союзників знову захопив владу),

Польщі. В ході воєнних дій козацькі підрозділи капітулювали. Самого Тимоша було убито в одній з битв.

Після поразки у Молдавії, Хмельницький намагався виправити ситуацію дипломатичними методами. Однак переговори у Стамбулі про повернення влади Василю Лупу не дали успіху. Порта визнала легітимність влади Георгіце та заборонила гетьману втручатися у справи Молдавії. Таке рішення турецького уряду цілком зрозуміле. Таким чином вони повністю обмежували вплив Війська Запорозького на власних васалів. Позицію османів підтримав і Іслям Герай III.

За таких досить важких обставин, гетьман направляє всі сили на пошук нових контактів з Придунайськими країнами та знищення антиукраїнської коаліції, до якої після конфлікту приєдналися Трансільванія, Молдавія, Волощина.

У 1654 р. встановлюються переговори з Георгіце. Однак якихось суттєвих результатів вони не дали. Незважаючи на те, що Хмельницький звільнив полонених вояків, молдавські війська продовжують відкрито виступати на боці Речі Посполитої. Це змушує гетьмана продовжувати дипломатичні акції щодо повернення влади Лупу.

Попри військові перемоги у 1655 р. та викликане ними пожвавлення відносин, стосунки Війська Запорозького з Молдавією залишалися досить напруженими.

Суттєві зрушення сталися лише у 1656 р. після підписання союзу Хмельницького зі Швецією та її вступ у війну з Річчю Посполитою. Молдавія підтримала союз з козаками перш за все через зближення їх з Трансільванією. В той же час, як повідомляє В. Смолій [28, ст. 160], на перемовинах зі шведським послом зазначалося, що було встановлено союз з обома господарями, як Молдавії, так і Волощини. Георгіце підтримував Раднотську коаліцію у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, але реальної військової допомоги не надавав.

Після поразки походу Ждановича у 1657 р. та смерті Хмельницького, Молдавія дуже швидко змінила вектор своєї підтримки на Річ Посполиту, яка відновлювала свою політичну та військову потугу. Військо Запорозьке втратило свого потенційного союзника.

**1.3.2. Трансільванія (Семигородя).** Досить складно та напружено складалися відносини Війська Запорозького і з князями Трансільванії. Незважаючи на те, що перші контакти були встановлені майже одночасно з Молдавією влітку-восени 1648 р. та спершу були досить успішними, союз протримався недовго.

Дердь І Ракоці підтримував Хмельницького в першу чергу через бажання посадити на королівський престол Речі Посполитої свого сина Сигізмунда. Восени відбувся обмін посольствами, до Трансільванії був відправлений Іван Виговський з метою підштовхнути князя до початку військових дій. Але послів зустрів новий князь Трансільванії Дердь II Ракоці, який посів місце батька після його смерті.

На нового правителя Хмельницький покладав великі надії. Був підготовлений план союзницького договору. На початку 1649 р. до гетьмана прибули посланці з пропозицією зірвати вибори нового короля Речі Посполитої та посадити на престол брата князя Сигізмунда. Однак, як вказує В. Голобуцький [15, ст. 175], роль Трансільванії у поході на Краків розкривалася дуже туманно, складається враження, що весь похід мали провести козаки власними силами.

Цілком зрозуміло, що дані перемовини не принесли якогось суттєвого результату. Врешті, Дердь II Ракоці починає змінювати свою дипломатичну орієнтацію у вирішенні цієї проблеми на польських магнатів, незважаючи на те, що Ян Казимир вже був обраний королем. Нова позиція князя стала причиною появи перших непорозумінь між державами.

Впродовж 1649-1652 рр. Хмельницький веде активні перемовини з Трансільванією щодо створення антипольської коаліції, однак реальних результатів це не приносить.

В той же час відносини між Трансільванією та Молдавією стають все більш напруженими. Як пише В. Смолій [28, ст. 119-120], Дєрдь II Ракоці був дуже занепокоєний зростанням амбіцій Лупу, зокрема його бажанням встановити свою владу у Волощині. Окрім цього, господар таємно підписав угоду з Австрією, спрямовану проти Трансільванії. Остаточні мирні відносини були розірвані після шлюбу Т. Хмельницького з Розандою 1652 р.

Як зазначалося вище, Ракоці разом з господарем Волощини М. Басарабом підготували змову проти Лупу. Під час підготовки цієї акції відбувається зближення Трансільванії та Польщі, незважаючи на колишні протиріччя. Врешті, після початку військових дій у Молдавії, князь відкрито починає підтримувати Річ Посполиту у протистоянні з козаками. Особливо яскраво це починає виражатися після прибуття полків під командуванням Т.Хмельницького до Молдавії, де відбулися перші військові сутички між двома державами. Незважаючи на поразку на початку військових дій, Ракоці використав похід Тимоша на Волощину і завдав козакам нищівної поразки.

Одразу ж після відступу військ Ракоці з Молдавії весною 1653 р. між Трансільванією та Річчю Посполитою був підписаний союзницький договір, спрямований в першу чергу проти Хмельницького. Спроби гетьмана порозумітися з правителями Трансільванії та Волощини не принесли результату. Тому після перших перемог над козацькими полками, Ракоці перейшов у наступ та вдруге змістив Лупу.

Після остаточної поразки Тимоша у Молдавії стало зрозуміло, що відносини між Військом Запорозьким та Трансільванією остаточно перейшли у стан відкритого конфлікту. Незважаючи на намагання українських дипломатів підписати мирну угоду, Ракоці продовжує активно підтримувати Річ Посполиту та бути учасником антиукраїнської коаліції. На розладнання цього союзу були спрямовані всі можливості дипломатії Хмельницького.

На початку 1654 р. відбуваються перші продуктивні спроби налагодження відносин. У лютому було встановлено домовленості про припинення військових дій між Військом Запорозьким та Трансільванією.

Таку зміну орієнтації Ракоці можна пояснити тим, що у князя знову оживають амбіції взяти польську корону. Як пише Ярослав Федорук [48, ст. 222], у 1655 р. на засіданнях сенату все частіше лунали ідеї передати йому польську корону. Тому не дивно, що князь починає проводити більш активну політику.

Новий імпульс пожвавлення відносини з Трансільванією відбувся весною-влітку 1655 р. Після підписання мирного договору зі Швецією розпочалися перемовини щодо створення антипольської ліги, до якої мала б увійти і Трансільванія.

Значний успіх шведських військ на території Польщі підштовхнув Ракоці до більш активних дій. До Хмельницького прибув посланець з повідомленням про готовність князя розпочати військові дії проти Речі Посполитої. 20 квітня для підписання договору про союз було направлено дипломатичну місію на чолі з І. Виговським.

Як пише В. Смолій [28, ст. 162], не можна недооцінювати складність становлення союзу між Швецією, Трансільванією та Військом Запорозьким, адже кожен з правителів, прохаючи військової допомоги козаків, переслідував в першу чергу власні інтереси.

16 грудня 1656 р. між Трансільванією та Швецією було підписано Раднотську угоду. Документ мав на меті створення союзу між цими двома державами у війні проти Польщі з залученням до свого об'єднання інших країн. Одразу ж після підписання угоди до Хмельницького прибув посол шведського короля з метою повідомити про цей документ та закликом розпочати активні військові дії. Згідно з положеннями цієї угоди, обидві країни визнавали, що під владою Б. Хмельницького будуть знаходитися землі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Проте, про самостійність козацької держави в документі не йшлося. Україна мала перебувати під верховною владою Трансильванського короля Ракоці, який мав стати новим королем Польщі.

На початку 1657 р. Хмельницький направив корпус під керівництвом Ждановича на допомогу армії Ракоці, як це було передбачено домовленостями між гетьманом і князем. Коли останній у січні 1657 р. перейшов Карпати і вступив на територію Галичини, до нього приєдналося українське військо на чолі з Антіном Ждановичем. За його допомогою трансільванський князь зайняв Краків і рушив углиб Польщі, дійшов до Варшави й оволодів нею з допомогою українських і шведських військ.

Дізнавшись про зневажливе ставлення Ракоція до Запорозького Війська, гетьман відкликав Ждановича. Залишившись тільки з своїми силами, 12 липня 1657 р. Ракоцій капітулював під Чорним Островом.

Висилаючи А. Ждановича на допомогу Ракоці, Хмельницький звернувся 31 грудня 1656 р. до населення з універсалом, яким закликав “усіх взагалі і кожного зокрема приєднуватися до Запорозького Війська” й обіцяв їм захист [22, ст. 217].

Можливо, поразка корпусу А. Ждановича стала однією з причин смерті Хмельницького, адже хворий гетьмана міг не витримати звістки про нову поразку. Зрештою, Дєрдь II Ракоці змушений був підписати мирний договір з Річчю Посполитою, таким чином антипольська коаліція фактично перестала існувати.

**1.3.3. Волощина.** Не менш складною ситуація у відносинах ще з однією державою Придніпров'я, Волощиною.

Контакти з господарем Волощини налагодилися під час перших спроб Хмельницького створити у складі країн Подніпров'я антипольську коаліцію у 1649-1652 рр. Про існування якихось домовленостей в цей період не відомо, тому важко вважати цей період відносин продуктивним.

Після одруження Т. Хмельницького ситуація значно ускладнюється. Попри надії Б. Хмельницького на те, що шлюб полегшить відносини з Волощиною, це навпаки викликає невдоволення господаря М. Басараба. На це вплинуло, по-перше, складність відносин між Молдавією та Волощиною, а

по-друге, про що вже згадувалося вище, це поширення чуток про бажання гетьмана посадити Тимоша на престол Волощини.

М. Басараб став учасником змови проти Лупу, підтримавши трансильванського князя Ракоці. Весною 1653 р. Волощина разом з Трансильванією заключили союз з Річчю Посполитою та вступили у протистояння з козаками на боці Польщі. Як вже зазначалося, намагання Хмельницького роз'єднати антиукраїнську коаліцію не приносили серйозних результатів.

У 1653-1654 рр. гетьман веде активні переговори з Басарабом, аби налагодити доброзичливі відносини з Волощиною. Результатом перемовин стали домовленості про припинення військових між сторонами у лютому 1654 р.

Упродовж весни-літа склалася тенденція до продовження налагодження співпраці з новим господарем К. Щербаном. Однак, внаслідок складної ситуації у війні з Річчю Посполитою наприкінці 1654 – на початку 1655 рр, перемовини призупиняються.

Новий поштовх відносини з Волощиною отримали лише у 1656 р. після окупації великої частини Польщі військами Швеції. До Чигирини прибуло посольство від Щербана з пропозицією укладення миру з Військом Запорозьким. Як зазначають В.Смолій та В.Степанков [28, ст. 161], Хмельницький просив господаря не надавати військову допомогу жодному з королів, ані Польщі, ані Швеції.

Після підписання Раднотської угоди, в першу чергу через тиск Трансильванії та відповідні домовленості з нею, Волощина підтримує антипольську коаліцію. В той же час, продовжується зближення і з Військом Запорозьким. У листопаді 1656 р. держави підписали договір про мир і співпрацю.

Підсумовуючи все вище сказане, можна стверджувати, що основною метою дипломатичних відносин Б. Хмельницького з державами Придунав'я

було створення антипольської коаліції у складі Трансільванії, Молдавії та Волощини.

Найбільших результатів приніс союз з князем Трансільванії Дєрдем II Ракоці, який вступив у війну з Річчю Посполитою у 1656 р., незважаючи на непорозуміння та навіть військовий конфлікт у минулому. Активні відносини на початку Національно-визвольної війни з Молдавією та шлюб Т.Хмельницького з Розандою, натомість не принесли вагомих результатів. Найменш успішно стосунки склалися з Волощиною.

Окрім того, можна окреслити інше важливе завдання української дипломатії – перехід від переговорів з правителями, які бачили козацтво нижчим за себе, до відносин між сторонами, як рівними. З цією метою, можна вважати, і було проведено весілля старшого сина гетьмана з дочкою одного з правителів країн регіону, В. Лупу. Таким чином Хмельницький намагався підвищити свій статус та авторитет і вийти на один рівень з Ракоці, Лупу, Басарабом та Іслям Гераєм, тобто особами з якими він вів переговори.

## Розділ 2.

### Європейський вектор політики гетьмана Богдана Хмельницького

#### 2.1. Дипломатичні відносини з Річчю Посполитою.

**2.1.1. Зовнішня політика козацької старшини та Польщі перед повстанням.** Зігравши вирішальну роль у здобутті перемоги у Хотинській війні, козацтво сподівалося, що його заслуги будуть відповідно оцінені польським урядом. Однак еліта Речі Посполитої проігнорувала свої зобов'язання перед козаками. Як зазначає В. Смолій [30, с. 110], впродовж 1622-1625 рр., козацька старшина неодноразово відправляла посольства до сейму з метою мирним шляхом отримати обіцяне. Проте, клопотання прохання як у конфесійних, так і у станових питаннях переносилися чи просто відхилялися. Не допомогли також прями посольства до короля.

«Ординація Війська Запорозького» (1638 р.) стала ще одним ударом по зовнішньополітичній діяльності козацької старшини. Проте ця угода, як підкреслює В. Смолій [30, с. 112]: «...з одного боку, дещо послабили міжнародну активність козаків, а з другого – спонукали старшину приділяти більше уваги власне дипломатії як засобу досягнення поставлених цілей.»

У 1639 р. козаки двічі відправляли посольства до польського короля Владислава IV. І тут, певно, слід звернути увагу на ситуацію в самій Польщі. Участь у Тридцятилітній війні поглибила соціальні та політичні протиріччя, які існували в країні до цього. Становище новообраного короля Владислава IV складно назвати комфортним. Як відомо, повноваження короля в Речі Посполитій були сильно обмежені сеймом, де головували магнати. Не бажаючи з цим миритися, король вирішив укріпити свою владу в країні. Заручившись підтримкою малої та середньої шляхти, Владислав IV намагався послабити вплив магнатів на політику Польщі та централізувати королівську владу. Однак, як зазначає В. Голобуцький [15, с. 75], зробити це без послаблення впливу західноєвропейських країн, було майже не можливо. Справа в тому, що Ватикан, Австрія, Іспанія та решта країн коаліції

Габсбургів підтримували магнатську олігархію. Тому наприкінці Тридцятилітньої війни Польща з ініціативи короля починає зближуватися з країнами антигабсбурзької коаліції, насамперед з Францією, хоча офіційно польська армія діяла на боці католиків.

Владислав IV, задля послаблення підтримки магнатів з боку Папи Римського, також погоджується вступити в війну проти Османської імперії, що вели в той час Венеція та Ватикан. Для підготовки армії венеціанський посол також передає королю досить велику суму грошей. Однак сейм, в першу чергу через спротив магнатів, відмовляється оголошувати війну туркам та виділяти армію. В такій ситуації Владислав IV вирішує звернутися до козаків.

У 1646 р. козацька старшина відряджає до короля ще одне посольство. На особистій зустрічі з королем, як пише Самовидець [12, с. 47], представники старшини Ілляш і Барабаш отримали від Владислава грамоту на дозвіл будівництва флоту та армії. Підготовка до походу мала проходити таємно від сейму: «...И под час бытности своєї с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем...и упросили писмо, албо привилей, на роблення челнов на море, мимо відомость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю». Однак магнати все таки дізнаються про це та на сеймі в тому ж 1646 р. повторюють свою позицію щодо війни з османами та вимагають розпустити королівську армію. Шляхетська опозиція готує збройний виступ.

В той же час, як пише В. Голобуцький [15, с. 83], в середовищі старшини також стався розкол. Барабаш та Ілляш відмовилися від королівського привілею та перейшли на бік магнатської опозиції. В цей момент на арену виходить Б. Хмельницький, який також був присутній на зустрічі з королем. Чигиринський сотник вирішує все таки використати королівський привілей.

У 1647 р. між ним і королем відбувається ще одна зустріч, на якій Хмельницький, скоріше за все повідомив про відмову Барабаша та взяв на

себе зобов'язання зібрати козацьке військо, також є свідчення, що він отримав велику суму грошей на цю справу. Той же В. Голобуцький [15, с. 94] пише, що на отримані грошії Хмельницький почав закупати великі партії озброєння та амуніції. Також історик припускає, що сотник використав свій приїзд до Варшави як змогу розвідати настрої серед населення та шляхти, дислокацію військ та стан фортець.

По приїзду в Україну, Хмельницький починає відкрито готуватися до повстання. Країною поширюються заклики до боротьби. Спроба арешту Хмельницького провалюється, сотник разом з сином тікає на Січ.

1648 р. його обирають гетьманом. Починається процес повноцінної підготовки козаків до майбутньої війни. Початком самого повстання, а отже і Національно-визвольної війни, стало вигнання польської залоги біля о. Хортиця.

**2.1.2. Дипломатичні відносини між сторонами на початку війни. Зборівський договір.** Початок відкритого збройного протистояння не означав припинення контактів з Польщею. Навпаки, є свідчення про активне листування Хмельницького з королем та представниками шляхти. Окрім військового протистояння, гетьман намагався вирішувати цілий ряд проблем дипломатичним шляхом, розуміючи що лише силою зброї досягти своїх цілей неможливо.

Протистояння козаків з Річчю Посполитою велось не лише на полях битв. Паралельно з бойовими діями велася війна дипломатична. І дуже важко виділити, яка з цих сфер була важливіша. Навпаки, вони є взаємопов'язаними. Так, перемоги у битвах давали змогу одній зі сторін отримати перевагу та диктувати свої умови. І навпаки, вдалі дипломатичні рішення неодноразово вирішували переможця в битві. Не слід забувати також про те, що кожна зі сторін намагалася схилити на свою сторону якомога більше союзників, та, навпаки, зруйнувати союзи опонента.

Перемоги під Жовтими Водами та Корсунем над польськими військами стали можливими завдяки тому, що коронний гетьман Потоцький фактично

залишився без підтримки з Варшави. Король Владислав IV досі вірив, що військо зібране Хмельницьким мало йти в похід на Крим. Потоцький мав у своєму розпорядженні досить потужне військо, але опинившись без підкріплень та підтримки з боку королівської влади, був змушений виступити власними силами

Слід зауважити, що Хмельницький дуже вдало обрав час для початку повстання. Кінець тривалої Тридцятирічної війни, боротьба за владу між королем і магнатами, численні внутрішні конфлікти значно послабили країну. До того ж смерть короля стала приводом для ще більшого загострення боротьби за владу між різними політичними угрупованнями. Опинившись у складному становищі, правлячі кола Речі Посполитої поспішили заключити перемир'я. Канцлер Оссолінський та Адам Кисіль відправили до Хмельницького дипломатів, завданням яких було підписання миру на основі Куруківської, чи Переяславської угод. За запропонованими польською стороною умовами, козацький реєстр мав бути обмежений 8 тис., не допускалося ніяке територіальне відмежування Війська Запорозького від Речі Посполитої. 23 вересня 1648 р. гетьман здобув чергову впевнену перемогу над польськими військами, що відкрило шлях на Західну Україну.

Як пише В. Смолій [28, с. 102], метою цього походу було не домогтися самостійності чи автономії України, а скоріше вплинути на вибори нового короля. Хмельницький хотів посадити на польський трон короля, спроможного так реформувати державний устрій Речі Посполитої, щоб Україна отримала статус суб'єкта федерації. Оскільки московський цар і трансільванський князь не поспішали зайняти трон, Хмельницький вирішив підтримати кандидатуру Яна Казимира, пов'язуючи з ним надію на реалізацію свого задуму. 15 листопада 1648 р. гетьман відряджає до Варшави посольство, яке, з одного боку, мало слідкувати за проведенням виборів, а з іншого, розпочати перемовини з новим королем, висунувши вкрай скромні, враховуючи ситуацію у війні, вимоги: гарантія прав православної церкви; ліквідація унії; амністія учасникам повстання; збільшення козацького реєстру

до 12 тис. осіб; право на вибори гетьмана; визнання лише влади короля над козацькими формуваннями.

20-21 листопада відбулася зустріч між Хмельницьким та представниками козацької старшини з королівським послом. В результаті сторони дійшли згоди та уклали перемир'я. Згідно з ним, король задовольнив вимоги козаків, але гетьман разом з військом мав залишити більшу частину захоплених земель. Польські війська мали повернутися на територію до Вінниці та Брацлава.

Враховуючи успіхи, Хмельницький вирішив піти далі у вимогах. Новий етап переговорів розпочався 20 лютого 1649 р. в Переяславі. Під час цієї зустрічі з польськими послами, гетьман висунув нові вимоги, в яких йшлося вже про створення держави в межах Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського та Чернігівського воєводств, яка мала б перебувати під протекцією польського короля. Однак польські послы були не готові задовольнити такі вимоги. За вказівкою сейму, комісари на чолі з А.Киселем могли дати згоду лише на збільшення реєстру до 15 тис. осіб, дозвіл на виведення Війська Запорозького з-під влади сейму, відновлення козацьких привілеїв, скасування унії. Погодитися на такі умови польська сторона не бажала.

Зрозуміло, що за таких, можна сказати, кардинально протилежних поглядів, перемовини проходили вкрай напружено. Хмельницький відмовився від запропонованих польською стороною умов, наголошуючи на бажанні та праві українського народу на створення незалежної держави, необхідності звільнення селян з панської неволі. В такій безвихідній ситуації сторони домоглися лише подовження перемир'я та вирішили провести чергову зустріч наприкінці травня. Ярослав Федорук [32, с. 47] визначив дату проведення комісії 22 травня.

Визначалася лінія розмежування, яка проходили по ріках Горині та Прип'яті, а на Поділлі – по місту Кам'янець-Подільський. Перехід як українських, так і польсько-литовських військ через цю лінію було

заборонено. Окремий пункт пеемир'я визначав також заборону польській шляхті повертатися до своїх маєтків на підконтрольній козакам території. Також в черговий раз порушувалося питання про ліквідацію Берестейської унії та повернення церков та земель православним. Цікавим є пункт про заборону Вишневецькому обіймати посаду короного гетьмана.

Як пише В. Смолій [28, с. 104], нова позиція української еліти принципово не влаштовувала короля, уряд і сейм Речі Посполитої. Ще 30 січня 1649 року, виступаючи на сеймі, канцлер застеріг присутніх від покладання особливих надій на переговори, оскільки існувала реальна загроза втратити Україну, подібно до того, як Іспанія позбулася Нідерландів. Невдоволення польських урядових кіл досягло того, що сейм відмовився від проведення повторних переговорів та розпочав підготовку до відновлення воєнних дій.

15 серпня 1649 р. відбулася битва під Зборовом, результатом якої був повний розгром королівських військ. Від повної поразки Яна Казимира врятував Іслям Герай. Відчуваючи загрозу від можливого посилення козацтва під проводом Хмельницького, хан вирішив піти на зустріч польському королю.

Мир між Річчю Посполитою та Кримським ханством серйозно розладнав плани Б. Хмельницького та позбавив ініціативи у майбутніх переговорах (фактично доля козацтва була вирішена без їх відома). Гетьман підготував проект майбутнього мирного договору, за яким українська держава отримувала автономію в межах Київського, Брацлавського, Чернігівського та східних районів Подільського та Волинського воєводств; скасовувалося будь-яке обмеження козацького реєстру; ліквідовувалася унія; православне духовництво зрівнювалося в правах з католицьким, київський митрополит та 2 єпископи отримували право засідати в сенаті; передбачалася амністія учасникам повстання; зберігалася козацьке судочинство й усі права і вольності; право обіймати посади в Україні отримувала виключно

православна шляхта; заборонялося проживання євреям та діяльність єзуїтів та інших католицьких орденів.

Однак, під тиском польсько-кримського сепаративного договору українське посольство, очолюване гетьманом, було змушено піти на істотні поступки у своїх вимогах. 18 серпня 1649 р. було підписано Зборівський договір, що мав назву «Декларації ласки його королівської милості на пункти прохання Війська Запорозького». Договір мав 11 пунктів, основними з яких були:

- король визнає самоврядність козацької України, Військо Запорозьке одержує автономію в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств (кордон мав проходити на захід від лінії Димер – Коростищів – Паволоч – Вінниці – Брацлав – Ямпіль, що означало втрату територій 6 полків);
- на цих територіях влада належить гетьману, чия резиденція розташовується в Чигирині;
- на територію України заборонялось входити польським військам;
- проголошувалася амністія учасникам боротьби;
- державні посади в козацькій Україні мали надаватися лише православній шляхті;
- чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб;
- розв’язання питань, що стосувалися скасування унії й повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відкладалося до рішення сейму;
- лише київський єпископ отримував право засідати в сенаті; шляхта одержала право повертатися до маєтків, а її піддані зобов’язувалися виконувати на їхню користь повинності;
- євреям заборонялося проживати на козацькій території.

Оцінюючи умови проекту Хмельницького та пункти Зборівського перемир'я, можна стверджувати, що цей договір був величезним кроком назад у планах гетьмана щодо створення незалежної держави.

З іншого боку, підписання Зборівського договору стало важливим прецедентом у розвитку українсько-польських відносин. Річ Посполита вперше юридично визнала факт існування української держави, що вже можна назвати величезним здобутком Хмельницького та його дипломатичної служби й війська. Одночасно з цим Польща брала на себе зобов'язання рахуватися з українською стороною та її інтересами, розуміючи всю небезпеку порушення підписаних домовленостей. Очевидно, така ситуація викликала величезне невдоволення польської еліти та владних кіл.

Наступним завданням гетьмана стало форсування ратифікації договору польськи сеймом, а також контроль над тим, щоб Річ Посполита виконала усі свої зобов'язання. Особливої уваги потребувало питання унії та сенату. Київський митрополит С. Косов, що був відряджений українською стороною до сенату отримав від гетьмана чіткі інструкції та мав контролювати надання козакам усіх прав та свобод, гарантованих раніше.

22 листопада 1649 р. розпочалася робота сейму, який мав ратифікувати угоду. Як зазначають дослідники, між учасниками велися гарячі дебати з цього приводу, ратифікація мала багатьох противників. Проте, 7 січня 1650 р., після приїзду українського посольства, сейм змушений був визнати свою поразку та ратифікувати угоду. 12 січня королем були видані документи про затвердження «Декларації...». За цими документами визнавався військовий привілей Війська Запорозького, Чигирин нині офіційно визначався столицею гетьмана Б. Хмельницького та його резиденцією.

Значно складніше вирішувалося питання стосовно церковного майна та відміни унії. За підтримки Риму сенатори категорично відмовилися допускати С. Косова в сенат, тому митрополит змушений був відмовитися від посади. Не наполягав він також на відмові унії. Окремо треба відзначити, що 20 січня королем все ж таки було видано привілей «Апробація сеймова прав і

вольностей релігії грецької народу римському». Видання цього документу є прямим продовженням виконання Польщею своїх зобов'язань. Так, православна церква дійсно зрівнювалась у правах з уніатською, духівництво звільнялося від сплати податків та виконання панських повинностей. Православна церква отримувала Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську єпархії.

Увесь 1650 р. пройшов для гетьмана досить складно. По-перше Хмельницький продовжував контролювати процес виконання польською стороною своїх зобов'язань. Це було досить складним завданням, адже більша частина польської еліти не підтримувала договір та всіляко намагалася саботувати виконання домовленостей. По-друге, намагався внести деякі правки до пунктів угоди, які мали б дещо розширити привілеї козацтва, проте марно.

До того ж українські дипломати опинилися у становищі, коли кожен з сусідів намагався втягнути козацтво у війну проти опонента. Так, Річ Посполита (за сприяння звісно Венеції) підштовхувала Хмельницького до війни з Османською імперією; Крим наполягав на спільному поході проти Московського царства і т.д. Лише з великими труднощами гетьману вдалося уникнути втягнення себе у не потрібну війну без серйозних конфліктів з потенційними союзниками.

**2.1.3. Продовження воєнних дій. Білоцерківський договір.** Для врегулювання польсько-українських відносин, сейм у кінці 1650 р. ухвалив рішення вирядити до Хмельницького посольство, переговори з яким мали розпочатися в лютому наступного року. Проте напад польської армії на Східне Поділля зірвав їх. Є всі причини вважати це посольство відволікаючим маневром для розгортання нової воєнної кампанії.

Після поразки в битві під Берестечком, українська сторона опинилася в край складному становищі. З невідомих причин гетьман був відсутній під час відступу військ та переговорів з поляками. Думки істориків з цього приводу різняться.

Перемовини з поляками проводили представники старшини, поки Іван Богун відводив війська. Українські дипломати намагалися схилити короля до перемир'я на умовах Зборівського договору, однак зазнали невдачі. Польська сторона, розуміючи свою перевагу, планувала нівелювати всі здобутки Хмельницького у війні. Так, планувалося знищити українську державність, козацький стан, обмежити чисельність реєстру до 6-8 тис. осіб.

Проте продовження воєнної кампанії для поляків було значно важчим, ніж вони планували. Козацькі полки окремо один від одного чинили значний опір, захищаючи майже кожне місто, що значно сповільнило просування армії. Тут слід особливо відзначити дії полковника Ждановича при обороні Києва.

Розуміючи, що повністю окупувати територію України полякам не вдасться, М.Потоцький вирішив піти на переговори з Хмельницьким, що розпочалися 20 серпня під Білою Церквою.

Досить довго сторони не могли дійти згоди і процес затягнувся на місяць. Українська сторона знову намагалася повернутися до умов Зборівського договору, однак становище на полях боїв та відсутність допомоги від кримського хана змусили гетьмана піти на значні поступки.

Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір істотно обмежував права і свободи козацтва, здобуті за умовами Зборівського договору. Головними пунктами були:

- територія Війська Запорозького значно скорочувалася, тепер вона обмежувалася лише Київським воєводством;
- відмінялася автономія козацької держави, гетьман мав на пряму підкорятися владі коронного гетьмана;
- Війську Запорозькому заборонялося вести дипломатичні переговори з іншими країнами;
- Хмельницький зобов'язувався розірвати мирний договір з Кримським Ханством, орда мала покинути територію Речі Посполитої та України;

- чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб, козаки, які залишалися в реєстрі, мали переселитися до Київського воєводства;

- козаки, які були виключені з реєстру, поверталися до своїх панів
- амністія шляхтичам;
- дозвіл панам повертатися до своїх маєтків;
- дозволялося проживання євреїв
- зберігалися права і свободи православної церкви.

Умови договору знову ж таки не задовольняли жодну зі сторін. Польські урядові кола вважали, що новий договір є недостатньо радикальним по відношенню до козацтва. Вважалося, що його потрібно знищити як стан, а території повернути. Сейм навіть не ратифікував його умови.

Білоцерківський мир був використаний сторонами як можливість перегрупувати війська, підготуватися до нових воєнних дій. Всі розуміли, що на цей раз мир буде не довгим і готувалися до нового протистояння.

На початку червня 1652 р. Б.Хмельницький зумів здобути блискучу перемогу під Батогом, а тому знову міг наполягати на незалежності України. Починаючи з цього моменту гетьман починає запевняти еліту Речі Посполитої в доцільності визнання факту існування козацької держави. У листах до короля, канцлера й сенаторів гетьман наполягав на неможливості повернення до умов Білоцерківського договору, адже це негайно викличе різкий спротив українського народу та призведе до нового кровопролиття.

Однак вимоги української сторони викликали значний спротив з боку Речі Посполитої, уряд якої наполягав на поверненні до умов Білоцерківського мирного договору. Хмельницький зі свого боку, в якості компромісу, погоджувався на умови Зборівського договору. Переговори у жовтні 1652 р. так і не закінчилися результативно для жодної зі сторін, тому було вирішено провести ще одні на початку 1653 р.

Однак роботу дипломатів перервав наступ польських військ. Дипломатичні зв'язки було розірвано. Річ Посполита мала намір знищити

Військо Запорозьке раз і назавжди. Хмельницький намагався дійти згоди мирним шляхом, однак всі члени посольства до Варшави на чолі з полковником Ждановичем були заарештовані. Розпочалася Жванецька кампанія, результати якої були вкрай не втішними. Підписаний за її результатами Жванецький договір повторював умови Зборівської угоди.

#### **2.1.4. Відносини між сторонами після Переяславського договору.**

Намагання схилити на свою сторону нового могутнього союзника в особі Московського царства викликало невдоволення Криму. Після підписання у 1654 р. Переяславського договору хан розірвав усі дипломатичні контакти з Хмельницьким та пішов на зближення з Річчю Посполитою.

Військова кампанія 1654-1655 рр. виявилася вкрай трагічною для України. По суті, декілька років війни не призвели до хоч якогось покращення становища України. Навпаки почали даватися ознаки наслідки довготривалої війни.

З іншого боку ця військова кампанія показала всю хибність сподівань Хмельницького на союз з Москвою. Пряме ігнорування умов договору, нехтування інтересами України були лише початком. Остаточо зрозуміло, що країни мають цілком протилежні інтереси стало наприкінці 1655 р. Московський уряд вирішив змінити напрям своєї політики та пішов на зближення з Річчю Посполитою. Проте Ян Казимир бачив мир з Москвою дуже недовговічним.

Одночасно з посольством до Москви, було відправлено ще два – до Стамбулу та Бахчисараю. Метою дипломатів було схилити Османську імперію та Крим до війни з Московським царством, а якщо буде змога, заручитися підтримкою проти шведів.

Наступним важливим етапом у розвитку українсько-польських взаємин стала підготовка до Віленського перемир'я з боку Яна Казимира. Готуючись до переговорів з московськими дипломатами, король розумів, що Україна в такому разі стане розмінною монетою, предметом замирення між країнами.

Тому в цей період Польща сама намагається схилити Хмельницького до добровільного повернення під владу корони.

У травні 1655 р. Ян Казимир видав універсал, в якому, за умови повернення Війська Запорозького у підданство Речі Посполитої, обіцяв амністію й висловлював готовність зрівняти козаків з шляхтичами, відмінити панські відробітки, замість них вводився легкий чинш. В кінці червня сейм відправив комісарів до Хмельницького з метою підписання відповідної угоди. Вона мала проголосити амністію; гарантувала права православної церкви й повернення їй відібраних храмів і майна, визнання чисельності реєстру в 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козакам, дозвіл проживати їм у староствах півдня Київського воєводства. В. Смолій [28, с. 141] підкреслює, що польська сторона вперто відмовлялася визнавати за козацькою Україною відповідний політичний статус, відтак український уряд не міг погодитися на переговори за таких умов.

Другу спробу порозумітися з Хмельницьким король зробив у жовтні 1655 р. Посольство С. Лубовіцького до гетьмана прохало його повернутися під польське підданство, гарантуючи військову допомогу. Дійшло навіть до того, що посол, від імені Яна Казимира, обіцяв нобілітацію козацькому стану. Натомість Хмельницький був згоден прийняти договір лише за умови створення козацької держави в значно розширених кордонах.

З лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз із північним сусідом та надіслати Польщі на допомогу 10 тисяч українських вояк. Хмельницький обережно відхилив ці пропозиції, пояснюючи відмову відсутністю відповідного мирного договору між державами. З іншого боку, такий договір неможливо укласти через відсутність старшини. Старшинська рада, яка відбулася у травні того ж року, ухвалили рішення відхилити прохання та припинити дипломатичні відносини з Річчю Посполитою.

### **2.1.5 Дипломатія гетьмана Івана Виговського. Гадяцький договір.**

Після обрання І. Виговського гетьманом Війська Запорозького було продовжено переговори з Річчю Посполитою, результатом яких стало досягнення перемир'я. Припинення активних військових дій було вигідним обом сторонам, адже Польщі потрібно було оговтатися після поразок від військ коаліції, а Виговському був необхідний час для пошуку нових союзників та налагодження відносин з сусідами.

Поразка антипольської коаліції серйозно похитнула становище Війська Запорозького. Окрім того, в самій державі після смерті Б. Хмельницького починають наростати протиріччя між представниками старшини, до того ж Москва активно підтримує дестабілізацію ситуації, намагаючись за допомогою тиску промосковської старшини схилити І. Виговського на свій бік.

З іншого боку, політичні обставини і в самій Польщі підштовхували Яна Казимира до врегулювання конфлікту та вирішення українського питання. Король розумів усю слабкість системи державного управління в Речі Посполитій, а тому бажав на фоні перемоги у затягнутій війні укріпити та централізувати королівську владу.

Результатом переговорів між сторонами, за посередництва Кримського ханства, стало підписання 16 вересня 1658 р. Гадяцької угоди між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою.

За умовами договору Військо Запорозьке входило до складу Речі Посполитої на правах окремої федеративної одиниці – Великого князівства Руського. Територія князівства визначалася межами Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Державна система мала вибудуватися на зразок Великого князівства Литовського. Вища влада законодавча влада переходила до сейму, головою виконавчої влади мав стати обраний довічно та затверджений королем гетьман. Окрім того, гетьман отримував повноваження воєводи Київського, старости Чигирини та посаду першого сенатора, а також командувача військових сил, які встановлювалися

в розмірі 60 тисяч ( пізніше – 30 тисяч) козаків та 10 тисяч найманого війська. Вводилися посади канцлера, маршалка, підскарбія. Вищою судовою інстанцією мав стати Трибунал. Князівство отримувало право вести незалежну внутрішню політику, карбувати власну монету. Окремі пункти стосувалися визнання Києво-Могилянської колегії академією, створення ще одного вищого навчального закладу, системи середньої освіти та мережі друкарень. На території всієї Речі Посполитої скасовувалася Берестейська унія. Шляхта отримувала право повернутися до своїх маєтків, однак обмежувалися повинності селян. Відкривалася можливість козацькій старшині до переходу в шляхетський стан та закріплювалися права українських шляхтичів. В. Смолій назвав цю угоду найбільш прогресивним документом в українсько-польських відносинах Раннього модерного часу. [28, ст. 186]. Подібної думки дотримується і польський історик В. Сєрчик, зазначаючи при цьому, що Гадяцька угода стала вимушеною, враховуючи виснаження обох сторін, та з самого початку вважалася недовготривалою [35, ст. 157].

З іншого боку, цей договір став причиною конфронтації з Московським царством та загрози військової інтервенції, адже Москва не бажала втрачати свій вплив на Україну. Одним з важливих аспектів майбутнього протистояння стали відносини обох держав зі Швецією. Якщо польська сторона розраховувала використати козацтво у протистоянні зі шведами, Московське царство навпаки, пішло на примирення та підписало у Вальєссарі 20 грудня мирний договір, що дало змогу сконцентрувати значні військові сили.

Незважаючи на врегулювання конфлікту з Річчю Посполитою та Гадяцький договір, позиції Великого князівства Руського в унії важко назвати міцними. Польські владні кола планували використати козацтво у своїх політичних інтересах, ігнорувалися положення про конфесії, почалися розмови про перегляд положень угоди. Таким чином діяльність Виговського

зазнала провалу. Останніми спробами врегулювати ситуацію стали посольство до Стамбулу та перемовини з послами Габсбургів про протекцію.

Наростання внутрішніх протиріч, загроза громадянської війни між пропольськими та промосковськими представниками старшини, невдоволення селян поверненням панів, провал зовнішньої політики призвели до обрання гетьманом Ю. Хмельницького.

**2.1.6 Відносини за гетьманування Ю. Хмельницького.** Як неодноразово зазначали дослідники питання, обрання Ю. Хмельницького гетьманом було зумовлено бажанням примирити між собою представників старшини, запобігти розколу у державі та можливості громадянської війни. Таку ж позицію зайняв уряд нового гетьмана і в питаннях зовнішньої політики. З одного боку, визнавалися положення Гадяцького договору, з іншого, велися активні переговори з послами Московського царства.

Перехід Війська Запорозького під протекцію Московського царства та Переяславська рада 1659 р. спричинили загострення відносин з Варшавою. На фоні невдоволення козаків політикою московського царя, до Ю. Хмельницького прибули послы від Яна Казимира з метою поновлення дії Гадяцького договору. З одного боку гетьмана звинуватили у зраді королю та односторонній денонсації угоди, з іншого відкривалася можливість для подальших переговорів.

Одночасно з цим активізувалися активні військові дії на території України між арміями Речі Посполитої та Московського царства. Козацькі полки виступили на боці Шереметьєва, однак військова кампанія швидко досягла свого краху. Московські війська були оточені під Чудновом польськими та татарськими загонами, частина армії була направлена назустріч полкам Ю. Хмельницького, який йшов на з'єднання з основними силами. Про складну ситуацію в оточених військах можна дізнатися з наказу царя наказному гетьману Якимі Сомку, де зазначалася відсутність достатньої кількості припасів та зброї [4, ст. 42-43]. Після кількох сутичок гетьман, не бажаючи втрачати війська в марній битві, направив послів для

проведення переговорів з польською стороною. П. Дорошенко просив про припинення військових дій, повернення до умов Гадяцького договору, натомість козаки мали перейти на польський бік.

Провал Чуднівської кампанія та перехід Ю. Хмельницького на сторону Речі Посполитої призвів до серйозної поразки Московського царства. Однак і для Війська Запорозького наслідки виявилися значними. Фактично гетьман контролював лише Правобережну Україну, на яку тепер поширювалася і влада короля. На Лівобережжі наказним гетьманом після зради Хмельницького було обрано Якіма Сомка, який очолив промосковську старшину. Таким чином Військо Запорозьке спіткала катастрофа, фактично держава була поділена на 2 частини, прецедент, який пізніше буде закріплено у польсько-московських угодах.

Незважаючи на те, що номінально Ю. Хмельницький зберіг за собою владу на Правобережжі, фактично повного контролю в регіоні він не мав. Перемовини з королем затягувалися, неодноразові посольства з метою прискорити ратифікацію Гадяцької угоди сеймом не давали результатів. Більше того, територію Війська Запорозького продовжували грабувати польські жовніри та татарські орди, козацтво було невдоволене поверненням шляхти до своїх маєтків.

У 1671-1672 рр. Ю. Хмельницький намагається силою повернути контроль на Лівобережжям. Однак польська армія неохоче брала участь у походах та виділялися зовсім незначні сили, що видно також з доповідей українських посланців московському царю, де зазначалося, як польська армія відступила, посилаючись на брак припасів, залишивши Юрія Хмельницького без війська під Черніговом [4, ст. 57]. Більше того, частина козацьких полків, які зберегли вірність гетьману, відмовлялися брати участь в братовбивчій війні та відступали, не вступаючи в бій. Походи на Лівобережжя також провокували російські війська до контрударів, декілька разів гетьманські війська знаходилися на межі повного розгрому і лише своєчасна допомога татар рятувала Хмельницького від катастрофи.

Таким чином, Юрій Хмельницький, не маючи змоги виправити ситуацію та не бачачи виходу, вирішив скласти гетьманську булаву. Як пише Смолій, гетьман давно виношував цю ідею, П. Тетеря неодноразово доповідав польському королю про падіння авторитету Хмельницького серед козацтва та його намагання зректися влади [28, ст. 215]. Зрештою, у січні 1663 р. На Генеральній раді новим гетьманом було обрано Павла Тетерю.

**2.1.7 Зовнішня політика П. Тетері.** Гетьманування П. Тетері почалося зі спроб врегулювати зовнішню політику та відновити цілісність держави. Новий гетьман направив посольства для встановлення контактів до Криму, Варшави, Москви. Окрім того, почалися спроби домогтися припинення громадянської війни у мирний спосіб, для чого почалися переговори з Я. Сомком та Січчю. Проте, обрання І. Брюховецького гетьманом Лівобережної України на Чорній раді звело нанівець всі досягнення у цьому напрямку. Держава остаточно розкололася на дві частини.

Як і його попередники, П. Тетеря у своїй зовнішній політиці намагався грати на протиріччях між сусідами, з одного боку визнавалася влада польського короля, з іншого – розроблялися можливі шляхи переходу до московського або турецького васалітету. Підтверджувалися союзницькі відносини з кримським ханом, разом з тим, гетьман намагався обмежити присутність татарських орд на території Війська Запорозького. Були спроби також схилити на свій бік господаря Молдавії, однак реальних досягнень у цьому напрямку не було.

Основним вектором зовнішньої політики залишала Варшава. П. Тетеря відрядив посольство на чолі з Г. Гуляницьким, головними завданнями були: визнання православної церкви та зрівняння її у правах з католицькою, заручитися підтримкою польської армії у майбутньому поході на Лівобережжя, визнання козацько-татарського союзу.

Зрештою, у 1664 р. гетьман підтримав польський похід, плануючи таким чином відновити цілісність держави. Однак, об'єднана козацько-польська армія зазнала невдачі. Московська армія, заручившись підтримкою

Брюховецького, змогла відбити наступ, окрім того, на території Лівобережжя розгорнулося масштабне антигетьманське повстання. Таким чином, Тетеря бум змушений відступити до Чигирин, а Річ Посполита почала мирні переговори з Московським царством.

Після цієї військової катастрофи влада гетьмана похитнулася, авторитет серед старшини та козацтва падав, поширювалися антигетьманські настрої серед населення. В такій ситуації П. Тетеря, намагаючись зберегти владу в державі, пішов на відчайний крок. Бажаючи заручитися підтримкою польського короля, на яку мала б опиратися гетьманська влада, він погодився переглянути умови васальної залежності Війська Запорозького. Так, розмір реєстру скоротився до 12 тис. Чоловік, скасовувався пункт про можливість вільного обрання гетьмана, столиця переносилася до Білої Церкви, одночасно з цим, підтверджувалися права козацтва та православ'я.

Це рішення остаточно відвернуло від П. Тетері старшину та рядових козаків, у державі назрівало повстання. У 1665 р. Гетьман зрікся булави на користь Петра Дорошенка.

#### **2.1.8 Контакти з Річчю Посполитою в умовах турецької протекції.**

Перейшовши під турецький протекторат, Дорошенко продовжував вести переговори і з польським королем та московським царем. Враховуючи, що підданство одного з цих монархів мало більшу підтримку серед козацтва та старшини, гетьман залишав для себе таку можливість, якщо вдасться домовитися про більш вигідні умови.

Як вже зазначалося, у 1669 р. П. Дорошенко за допомогою татарських військ зумів повернути під свій контроль Лівобережжя. Однак назрівання антигетьманського повстання та реальна загроза вторгнення польської армії змусили гетьмана повернутися на Правобережжя. Відсутністю значних військових сил у підпорядкуванні Д. Многогрішного вирішила скористатися Москва, ввівши знову свої війська. Наказний гетьман змушений був капітулювати.

Повторний розкол держави виявився не єдиною проблемою Дорошенка. Річ Посполита також розгорнула активні військові дії, не бажаючи миритися з втратою свого контролю над Правобережжям. Гетьман неодноразово намагався врегулювати ситуацію мирний шляхом, підтверджуючи готовність повернутися під владу польської корони та погрожуючи війною з турками. До Варшави неодноразово прибували українські дипломати, з метою проведення переговорів про відновлення дії Гадяцького договору, однак досягти якогось результату не вдалося [6, ст. 300-311]. Окрім того, польська сторона активно підтримувала Ханенка та інших представників старшини, намагаючись дестабілізувати внутрішню ситуацію в країні. Також наявні відомості про участь частини козаків під проводом Ханенка та Сірка у військових діях на боці польської армії [6, ст. 372-373].

Упродовж 1669-1670 рр. польські війська неодноразово атакували територію Війська Запорозького. Порта, зі свого боку, в офіційному листуванні з Варшавою попередила, що Військо Запорозьке знаходиться під її захистом, та вимагала припинення агресії. Польський король на заклики мирного вирішення конфлікту не реагував.

Таким чином у 1671 році Османська імперія, як вже зазначалося, оголосила війну Речі Посполитій. Основні положення Бучацького договору були описані вище. Варто лише додати, що польський сейм відмовився ратифікувати цю угоду, що яскраво свідчить про намір поновлення конфлікту. Варшава, апелюючи до умов Андрусівського миру, звернулася за підтримкою до Московського царства, однак вимагала, щоб російські війська не переходили встановлений кордон.

У 1673 р. військові дії поновилися. Яну Собеському вдалося отримати важливу перемогу в битві під Хотином та окупував Брацлавщину. Цей військовий успіх став для Речі Посполитої першим у протистоянні з турками за 50 років. Більше того, саме після цього Яна Собеського було обрано королем Польщі у 1674 р. Османська імперія ж навпаки, побоюючись

відкритого конфлікту з Москвою та не маючи змоги протистояти обом державам одночасно, намагалася заключити перемир'я на прийнятних умовах.

Паралельно з військовими діями, велися активні переговори про повернення Дорошенка під владу Речі Посполитої. Як зазначає В. Смолій, гетьман був готовий на цей крок лише за умови затвердження Гадяцького договору, тобто визнання Війська Запорозького третім членом унії [28, ст. 243], підтвердження прав козацтва, скасування церковної унії, свободу віросповідання. Оскільки Ян Собеський відхилив більшість вимог української сторони, подальші переговори припинилися.

Після зречення П. Дорошенка військові дії продовжилися.

**2.2. Антипольський союз зі Швецією.** На середину XVII ст. Швеція перебувала в zenіті своєї військової могутності. Держава з розвиненою економікою та боєздатною і чисельною армією, яка комплектувалася з вільного селянства. Участь у Тридцятилітній війні лише закріпив за нею статус однієї з найсильніших військових сил в Європі. Якщо говорити про вектор її зовнішньої політики, то в цей час Швеція продовжувала розширяти свої володіння у Прибалтиці. Це постійно породжувало конфлікти з такими державами як Річ Посполита, Московське царство, Данія.

Зрозуміло, що Б. Хмельницькому в його пошуку надійного союзника було дуже вигідно схилити шведського короля на свій бік та заручитися підтримкою його армії. Перші контакти між Військом Запорозьким та Швецією припадають на період з 1651 по 1653 рр. Більш точна дата не відома. Тексти листів між Хмельницьким та королевою Христиною не збереглися, або ще не були знайдені. Однак у своєму листі до короля Карла X Густава від 16 листопада 1656 р. [10, с. 545] гетьман згадує своє листування з королевою: «...Хоч в останні роки з боку найяснішої Христини ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але як би ваша найясніша величність не розвивала її дбайливо далі, прихильність могла легко ослабнути і піти в забуття...». В. Смолій [28, с. 142] вказує 1651 р. –

початком українсько-шведських відносин, посиляючись на листування з Московським царством. Михайло Владимирський-Буданов [36, с. 1] визначає приблизну дату травнем 1652 р.

На новий рівень дипломатичні відносини між двома країнами виходять у 1654 р., коли проходить перший обмін посольствами. Спочатку гетьман прийняв у себе шведських послів Д. Калугера та І. Радзейовського. Пізніше до короля Карла X Густава вирушило українське посольство на чолі з Данилом Олівебергом. Під час переговорів з послами та під час листування на даний момент ще не йшлося про союз між державами. Це був процес налагодження контактів та стосунків. Так, Хмельницький запевняв короля в тому, що козацтво на випадок війни між Москвою та Стокгольмом підтримає його бік, а не царя [36, с. 2]. На таких позиціях у переговорах зі шведами гетьман залишався і після Переяславського договору.

Відчуваючи слабкість Речі Посполитої, втягнутої у війну з Хмельницьким і Москвою, Карл X Густав вирішив укріпити власні позиції у Прибалтиці та оголосив війну Польщі у липні 1655 р. Наприкінці серпня того ж року до Хмельницького прибув шведський посол Ю. Торкват. Звістка про початок війни дала Хмельницькому надію на можливість укладення українсько-шведського військового союзу. Деякі історики вважають, що розчарувавшись у московському протектораті, гетьман розглядав можливість шведського.

На початку осені 1655 р. Хмельницький відправив до шведського короля посольство на чолі з Д. Олівебергом. Через свого посла гетьман запевнив монарха у готовності козаків допомогти новому союзнику. Паралельно з наступом шведів з півночі, Хмельницький брав на себе зобов'язання розпочати наступ в напрямку Кам'янця і Львова. Також Д. Олівеберг запевнив Карла X у тому, що в разі війни між Швецією та Московським царством, козаки підтримають його

В жовтні 1655 р. розпочалися переговори стосовно підписання союзного договору. Однак, за проектом угоди, поданим шведською

стороною, територія України обмежувалася Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами. Карл X висловив власні претензії на територію Західної України. Зрозуміло, що така позиція потенційного союзника викликала різкий спротив Хмельницького та старшини. Конфлікт зірвав підписання угоди.

Наприкінці жовтня гетьман знову відрядив Д. Олівеберга до Карла X. Перемовини пройшли у Варшаві, яка на той час вже була окупована шведськими військами. Разом з послом прибув і корпус козаків, який мав підтвердити бажання Хмельницького знайти порозуміння з королем. Завданням Олівеберга було домовитися про союз на наступних умовах: дотримання Швецією миру проти Московського царства, укладення термінового трьохстороннього шведсько-українсько-російського союзу проти Османської імперії. Лише на таких умовах гетьман був готовий прийняти підданство Швеції. Одночасно з цим також було відправлено 10-тисячний козацький корпус на чолі з В. Золотаренком до Білорусі.

Однак, у Карла X Густава було дещо інші плани щодо України. Як і московський цар, так і шведський король шукали привід для початку війни, тому Карл не бажав йти на примирення. Більше того, з початком російсько-шведської війни він шукав можливість вилучити українські землі з-під влади Москви та взяти під свій протекторат.

В такій ситуації шведські та московські дипломати почали боротьбу за протекторат над Хмельницьким. Одночасно з запевненнями короля Карла X Густава у вірності домовленостям, Хмельницький скаржить до Москви на територіальні претензії Шведів на західноукраїнські землі. Таким чином, готуючи проект українсько-шведського договору, в якому передбачалося створення незалежної держави під протекторатом Швеції, Хмельницький намагався розширити території майбутньої держави за рахунок відкритого шантажу шведського монарха.

Як пише В. Смолій [28, с. 149] маніпулюючи тим, що козаки можуть залишитися піж протекторатом Московського царства і виступити на його

боці у війні зі Швецією, гетьман вимагав підписання угоди на власних умовах: «Очевидно, що це було інспіроване гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином зіштовхував московського царя і турецького султана). В цьому випадку гетьман був начебто «змушений» виправдовуватися перед потенційним сюзереном...».

Розуміючи всю небезпеку такого розвитку подій, вже 17 липня король Швеції заявив на засіданні Державної ради про бажання розірвати союз між Москвою та Хмельницьким. У вересні 1656 р. було прийнято рішення про підписання угоди з Україною та взяття її під свій протекторат.

У жовтні 1656 р. до Чигирини прибуло шведське посольство для обговорення умов майбутнього союзу. В листопаді на допомогу шведській армії у Польщі було надіслано ще 10 тис. козаків.

Паралельно з цим, Карл X Густав вів активні переговори з господарем Трансільванії Дєрдем II Ракоці. Премовини завершилися підписанням Раднотської угоди. За умовами цього договору країни визнавали владу гетьмана на території Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Однак гетьман мав перебувати під зверхністю короля Польщі, на місце якого претендував сам трансільванський князь.

Раднотська угода стала тим самим кроком до створення антипольської коаліції, якого прагнув Б. Хмельницький. Як зазначає Андрій Гурбик [40, ст. 62], опираючись на польську історіографію, цю угоду практично можна вважати прецедентом, першим поділом Польщі.

Для проведення переговорів про підписання союзного договору відповідно до умов Раднотської угоди, до Чигирини було відправлено посольство на чолі з Торшельдом. Однак, через невідомі причини, до гетьмана посол так і не дістався, тому в другій половині січня 1657 р. до України було відряджено друге посольство на чолі з Веллінгом. Одночасно з

цим, проходило листування між гетьманом та Карлом для урегулювання деталей.

За умовами договору, запропонованого шведським послом, Україна мала отримати автономію на зразок міжнародно-політичного статусу Курляндії, а саме: Хмельницький отримував право на володіння землями в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств; визначався розмір війська – 40 тис. осіб; гарантувалися права та свободи православного населення Київської митрополії, однак у кожному великому місті мала бути збудована протестантська церква; король Швеції мав право призначати гетьмана та митрополита з 3 кандидатів за поданням старшини. Однак, угоду так і не було підписано внаслідок того, що Хмельницький висловив претензії на територію Західної України та Білорусі.

Паралельно з веденням переговорів, на території самої Польщі вже активно велися бойові дії. Об'єднані трансільвансько-українські війська під керівництвом Дєрдя II Ракоці та А.Ждановича вступили до Кракова в березні 1657 року та продовжили просування на з'єднання зі шведськими військами. В квітні дві армії остаточно з'єдналися.

В той же самий час, в червні 1657 р. до України прибуло ще одне посольство на чолі з Г. Лілієнкроною, уповноваженого на підписання угоди. Шведський король визнавав за Хмельницьким право на білоруські землі Великого князівства Литовського. Що ж стосується Західної України, то кордони Війська Запорозького та Польщі мають бути обговорені пізніше під час підписання мирної угоди. Зі свого боку гетьман запевнив посла у підтримці Швеції у їх війні з Московським царством та виказав готовність, в разі продовження агресії з боку Москви, вступити у війну.

Однак переговори були перервані через відсутність Хмельницького, який очолив військо у зв'язку з наступом на Україну військ Кримського хана. Генеральний писар Виговський затримував шведське посольство у Чигирині до повернення гетьмана, запевняючи у бажанні і готовності Війська

Запорозького підписати угоду. Окрім цього, Хмельницький не залишав спроб примирити між собою Швецію та Московське царство.

На жаль, союзна угода з Карлом X Густавом так і не була підписана за життя Б. Хмельницького, який помер 27 липня 1657 р. Його наступник, І. Виговський підписав її через 3 місяці на умовах, які відповідали домовленостям шведів з покійним гетьманом.

Однак, українсько-шведський союз, як і дружні дипломатичні відносини тривали не довго. До кінця 1657 р. Швеція вивела війська з Білорусі та Польщі, залишки козацького корпусу на цій території були розбиті російськими військами.

20 грудня того ж року Швеція була змушена підписати перемир'я з Московським царством. Незважаючи на підписання попередніх угод зі Швецією, Карл X Густав вирішив вийти з війни з Річчю Посполитою, зазнавши поразок на фронті та втрачаючи підтримку литовської шляхти. Бранденбург повністю змінив вектор своєї політики та став противником Швеції, поступово зближаючись з Варшавою.

### **2.3. Дипломатичні відносини з країнами Західної Європи.**

Налагодження дипломатичних контактів між країнами західної Європи та козацтвом розпочалося задовго до подій Національно-визвольної війни. Так, вперше самостійним учасником дипломатичних відносин козаки стали під час своєї участі у війні проти Османської імперії в складі антитурецької коаліції наприкінці XVI ст.

Особливо слід відзначити участь козацьких військових формувань у Тридцятилітній війні (1618-1648 рр.). Під час цього масштабного військового конфлікту козаки билися як на боці габсбурзької коаліції (Австрія, Іспанія, Річ Посполита, католицькі князі Німеччини), так і її опонентів (Франція, Швеція, Голландія, Данія, Росія).

Австрійська імперія знову планувала використати козацтво у війні з Османською імперією. Окрім того, десятитисячний загін козаків виступив на

боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансільванцями під Віднем.

У 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил Адольфа фан Валенштейна у битвах на території Сілезії проти саксонського курфюрста Йогана-Георга. Через деякий час, протягом 1635-1636 рр., чотири тисячі українців допомогли військам Австрійської імперії оволодіти французькими територіями – Люксембургом, Фландрією і Пікардією. Окрім цього козацькі підрозділи воювали на теренах Бельгії, Франції, Німеччини.

Справжній резонанс серед країн Західної Європи викликала звістка про те, що у 1637 р. запорожці оволоділи турецькою фортецею Азовом, яка до того вважалася неприступною. Однак втримати її не вдалося.

У 1645 р. між Венецією та Османською імперією розпочалася Кандійська війна на Середземному морі за володіння основними торговими шляхами і о. Крит зокрема. Уже на першому році війни венеціанські дипломати звернулися до короля Речі Посполитої Владислава IV з пропозицією про можливість участі козацького флоту у морських операціях проти турків. Невдовзі венеціанський посол передав кошти для спорядження козацьких човнів, які вже почали будуватися на Запорозжжі. Лише спротив впливових польських магнатів не дозволив запорожцям допомогти Венеціанській республіці.

Початок Національно-визвольної війни був складовою частиною революційного руху, який пройшов Європою у середині XVII ст. Її розвиток збігався у часі з початком Другої громадянської війни у Англії, антиабсолютистським рухом у Франції (Фронда), повстаннями міщан і селян у Московському царстві, Австрії, Білорусі, антиіспанською боротьбою у Південній Італії і Сицилії.

Міжнародне становище України на протязі усієї війни було надзвичайно складним. Франція, переживаючи революційні рухи на власній території й маючи напружені стосунки з Іспанією, попри те, що боролась з

Габсбургами, відразу ж засвідчила свою підтримку Речі Посполитої. Вже в червні 1648 р. її дипломатія вдалася до заходів, щоб запобігти діям Шведів проти Польщі, а уряд дозволив королю найняти 1000 вояків, які мали утримуватися за її рахунок впродовж трьох місяців. Зберігали нейтралітет Голландія і Данія. Залишалися лояльними до поляків і німецькі князівства. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу. Ватикан підтримував будь-які дії проти православної церкви, а отже і проти козацтва та дуже різко реагував на поступки у конфесійній сфері. Австрійська імперія надавала Речі Посполитій дипломатичну та політичну допомогу, дозволили вербувати найманців на своїх територіях. Отже основним завданням дипломатичної діяльності Б. Хмельницького на західноєвропейському векторі політики було позбавити Польщу підтримки союзників та за можливості використати будь-яку можливість схилити їх на свій бік.

Іншу позицію обрали країни Північної Європи. Дипломатичним відносинам зі Швецією присвячений розділ другий цієї роботи. Англія відкрито симпатизувала національно-визвольним змаганням козаків, однак, через власну громадянську війну та віддаленість до театру військових дій, не могла надати реальної допомоги.

Ситуація дещо поліпшилася після перших військових перемог козацьких військ. Венеція, яка знаходилася у стані війни з Османською імперією, почала розглядати Військо Запорозьке в якості можливого союзника. Схожі пропозиції вже були, проте цього разу венеціанці були готові йти на міжнародні переговори з Б. Хмельницьким як з потенційним союзником, а не васалом Польського короля. Влітку 1650 р. в Чигирині посол Альберто Віміна провів переговори з гетьманом щодо можливості залучення Війська Запорозького до Кандійської війни, зокрема участі козацького флоту в операції в районі Дарданелл. Проте Хмельницький був змушений відмовитися від пропозиції. Основною причиною було те, що головним союзником козаків на той час був кримський хан, залежний від турецького

султана, а тому псувати відносини з Портою було неприпустимо. По-друге, військові сили гетьмана були зв'язані військовими діями проте поляків.

Наступного, 1651 р., венеціанський дипломат Джироламо Каваца зробив другу спробу втягнути Хмельницького у війну з Османською імперією. Гетьман вдруге відмовив венеціанському послу. Після цього контакти з Венецією припинилися.

З 1655 р., у зв'язку з розгортанням революційного руху на Україні, а також з початком Північної війни, активізувалися політичні стосунки між Австрією та Річчю Посполитою. Одразу ж після підписання Березневих статей Відень ініціював мирні переговори між Московським царством та Польщею, боячись посилення першого у Східній Європі. У 1654 р., під час переговорів у столиці Австрії з послами Олексія Михайловича та Яна Казимира було висловлено необхідність підписання мирної угоди.

1 грудня 1656 р. між Австрією та Річчю Посполитою був підписаний Віленський договір, у якому імператор Фердинанд зобов'язувався допомагати Польщі у поверненні Бранденбургу та України. Окрім того Відень мав бути посередником у переговорах між Варшавою та Росією і Стокгольмом.

Весною 1657 р. у Чигирині перебувало посольство Австрійської імперії на чолі з П. Парцевичем. Він запропонував Хмельницькому посередництво у переговорах з Річчю Посполитою, закликав позбутися протекції Московського царства та повернутися під владу Яна Казимира. Гетьман відмовився від пропозицій, зважаючи на те, що Відень був головним союзником поляків та повідомив про посольство турецького султана.

27 травня 1657 р., після смерті Фердинанда III, Віденський договір було підтверджено, окрім того до Речі Посполитою відправлявся 12-тисячний корпус, створювалися залоги у Кракові та Познані.

У 1655 та 1656 рр. Б. Хмельницькому вдається встановити дипломатичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом

Вільгельмом та Олівером Кромвелем. Бажаючи вийти з-під влади Польщі, Бранденбург пішов на зближення з Військом Запорозьким.

Влітку 1657 р. Хмельницькому майже вдалося вмовити курфюрста вступити у війну, велися перемовини про союз. Однак смерть гетьмана не дала йому закінчити формування антипольської коаліції. А вже у 1658 р. Бранденбург змінив напрямок своєї зовнішньої політики, перейшовши на бік Речі Посполитої.

Після смерті Б. Хмельницького контакти з державами Західної Європи майже припинилися.

### Розділ 3.

#### Московський вектор політики гетьмана Богдана Хмельницького

**3.1. Початок дипломатичних відносин.** Б. Хмельницький, шукаючи можливих союзників у війні проти Речі Посполитої особливі надії покладав на Московське царство. Враховуючи напружені відносини та часті війни між двома великими державами, гетьман намагався схилити московського царя до початку нової війни з поляками. На користь союзу з Москвою можна зазначити також близькість мов і народів, одну релігію.

Перші контакти з царем Олексієм Михайловичем можна датувати червнем 1648 р. Згідно з джерелами, 8 червня 1648 р. гетьман надіслав з Черкас до Москви листа, в якому розповів про військові перемоги козацького війська під Жовтими Водами та Корсунем. В тому ж листі він закликав царя надати військову допомогу, аргументуючи це смертю короля та можливою легкою перемогою у війні: «...же певне короля, пана нашого, смерть взяла, так розумієм, же с причини тих же незбожних неприятелів эго і наших, котрих ест много королями в землі нашой, за чим земля тепер власне пуста...А меновите будет то вашому царскому величеству слишно, еслі ляхи знову на нассхотят наступати, в тот же час...з своєї сторони на їх наступати, а ми їх... от суд возмем...» [8, док. №12, ст. 33].

Царський уряд, не маючи достатніх відомостей про стан справ в Україні та не бажаючи загострювати відносини з Річчю Посполитою, проігнорував листи Хмельницького. Московське царство все ще знаходилося під впливом поразки у війні з Польщею у 1633-1634 рр. та не розцінювало козацьке постання достатнім приводом для конфронтації з могутнім противником. Зі свого боку, Хмельницький наголошував на внутрішній нестабільності та слабкості польської держави.

Незважаючи на відмову, Московське царство зацікавилася пропозицією української сторони. Як зазначає І. Крип'якевич [22, ст. 264], російські воєводи прикордонних областей активно займалися збором

інформації про розвиток козацького повстання, передаючи відомості царю, про що свідчать листи Хотмизького, Путивльського, та Севського воєвод.

Крім того, воєводи Хотмизький (С. Болховський), Севський (З. Леонтьєв) та Путивльський (Н. Плещеев) зі згоди царського уряду вели активне листування з Хмельницьким.

У січні 1649 р. Хмельницький відрядив до Москви свого посла Селуяна Мужилівського. Як зазначає І. Крип'якевич, [22, ст. 266] царська адміністрація почала переговори дуже обережно, не розцінюючи полковника в якості повноправного посла. Таким чином, йому спочатку було відмовлено у аудієнції. Як зазначає історик В. Голобуцький [15, ст. 162], Мужилівський отримав згоду на зустріч з царем, яка пройшла 11 лютого 1649 року.

Натомість, у січні 1649 р. російський уряд вирішив вступити у офіційні перемовини з козаками. До Переяслава було відправлено гінця Василя Михайловича з першим царським листом до Хмельницького. У відповідь гетьман надіслав до царя листа [8, док. №52, ст. 132], з якого ми бачимо, що цар бажав примирення між козаками та Річчю Посполитою: «...грамота твого царського величества... в которой объявляючи желаешь, чтобы есмы в покое жили с ляхами и с княжеством Литовским и чтоб больше кровь христианская не разливалась...».

Зі свого боку, Хмельницький втретє повторив своє прохання про військову допомогу у війні з Річчю Посполитою, наголошуючи на тому, що «...ляхи те, хитрыя и несправедливыя в слове, до нас, с миром нене присылают, а там військо собирают на нас, несколько городов христиан высекли...».

У квітні 1649 р. до Чигирині повернувся Селуян Мужилівський. Разом з ним до України приїхав царський посол Григорій Унковський. Посол передав Хмельницькому офіційну позицію Москви – цар згоден прийняти Військо Запорозьке під свій протекторат лише за умови, що цей крок не буде порушувати умови мирного договору Московського царства з Річчю Посполитою. Таким чином, гетьману дали зрозуміти, що російська армія

надасть козакам допомогу лише у тому випадку, що козацтво повністю звільниться від польського панування. Тобто у самій війні з Польщею Москва брати участь не буде. Окрім того, як пише І. Крип'якевич [22, ст. 268], Унковський повідомив, що польська сторона також не однократно просила Московське царство допомогти в придушенні повстання, аргументуючи це участю Кримського Ханства. За умовами договору між державами, вони мали надавати взаємну допомогу у військових діях проти Османської імперії та Криму. Намагаючись, судячи з усього, заспокоїти гетьмана, посол таким чином акцентував увагу на прихильному ставленні царя до Війська Запорозького.

Зрозуміло, що така позиція потенційного могутнього союзника не подобалася гетьману. Хмельницький не полишав спроб залучити Московське царство до війни. Тому в травні 1649 р. до Москви вирушило перше велике українське посольство на чолі з Федором Вишняком. Однак відповідь царського уряду не змінилася.

З іншого боку, не надаючи військову допомогу, Московське царство допомогло економічно. За свідченнями істориків, Військо Запорозьке отримало допомогу хлібом та іншими харчовими продуктами, у зв'язку з гострою продовольчою проблемою.

Після підписання Зборівського договору та поновлення військових дій з Річчю Посполитою, а отже повторного запиту про військову допомогу з боку Кримського ханства, відносини між Військом Запорозьким та Московським царством дещо загострилися.

Як пише І. Крип'якевич [22, ст. 270], у військових поразках та підписанні не вигідного для української сторони Зборівського договору внаслідок зради Іслям Герая, Хмельницький звинувачував Московське царство. Своє невдоволення він відкрито висловлював під час зустрічей з царськими посланцями, які досить часто відвідували ставку гетьмана.

Таким чином восени 1649 та увесь 1650 рр. дипломатичні відносини між Військом Запорозьким та Московським царством залишалися

напруженими. З іншого боку, хан Іслям Герай намагався підштовхнути гетьмана до спільного походу на Москву.

Проте, досить позитивно для української сторони склалися результати переговорів між Річчю Посполитою та Московським царством про продовження мирної угоди. І. Крип'якевич вказує про початок перемовин наприкінці 1649 р. [22, ст. 272), В. Голобуцький же датує їх березнем 1650 р. [15, ст. 245]. Незважаючи на певну різницю у датуванні, обидва автори сходяться в одному – російська сторона використала ці переговори для оцінки міжнародного становища Польщі та її військової сили. Як зазначають історики, царські послы дали досить оптимістичну для Москви оцінку, вказуючи на слабкість польської армії та внутрішню ворожнечу між магнатами.

Однак російська сторона не поспішала відкрито вступати у війну внаслідок селянських повстань у самому Московському царстві. Як і боявся царський уряд, приклад козаків підштовхнув населення прикордонних воєводств до повстань проти бояр. Заворушення тривали увесь 1650 р., що значною мірою вплинуло зовнішню політику держави.

Зі свого боку Польща була занепокоєна позицією російської сторони. На переговорах про продовження миру царські послы погрожували початком війни внаслідок порушення царських титулів. За цю зневагу російські послы вимагали страти винуватців (серед них були Вишневецький і Канецполький) і 500 тис. золотих. Перебуваючи у досить скрутному становищі, та боячись конфронтації з Москвою, Польща погодилася виконати вимоги послів. З іншого боку, Річ Посполита почала збирати війська на кордоні з Московським царством для захисту від можливого нападу.

Б. Хмельницький, дізнавшись про результати переговорів та позицію царських послів, знову розпочав спроби залучити Москву до війни. Царський уряд, не поспішаючи відкрито вступати у війну, на цей раз більш прихильно та з більшим інтересом ставився до пропозицій гетьмана.

Так, у лютому 1651 р. на Земському соборі, як зазначає І. Крип'якевич [22, ст. 274], цар отримав дозвіл на розірвання миру з Польщею та взяття Війська Запорозького під свою руку.

Після собору політика Москви щодо Речі Посполитої кардинально змінилася. Царський уряд відхилив усі прохання про спільний військовий похід проти Кримського ханства (хоч це і суперечило умовам миру). З іншого боку значно зросла підтримка козацтва.

Так, у травні 1651 р. козацький військовий підрозділ чисельність близько 4 тис. вершників заволодів містом Рославль. У цій події нас цікавить те, що підрозділ під командуванням полковника Тарасенка отримав неофіційну згоду на перехід російського кордону та вільне пересування через Брянський повіт.

Активізувався і процес обміну посольствами. Так, від російської сторони до гетьмана направлялися Тафралій, Зеркальников, які неодноразово відвідували ставку гетьмана.

З боку козацтва до Москви було також відправлено цілий ряд послів: М. Суличич (січень 1651), С. Савич (вересень 1651, 1652), Мозиря (1652), І.Іскра (березень 1652). На жаль, ці посольства не принесли якихось позитивних зрушень.

Окремо слід відзначити посольство Самійла Богдановича-Зарудного у грудні 1652 р. У переговорах з царським урядом Богданович-Зарудний висловив готовність розірвати союзну угоду з Кримським ханством, просив протекцію Москви. [22, ст. 279] Якщо ж цар не готовий взяти Військо Запорозьке під свій протекторат, прохання виступити посередником у майбутніх переговорах з Польщею.

Москва погодилася на посередництво у майбутніх переговорах. До України у січні 1653 р. прибув посол Я. Лихарєв, який передав гетьманові царського листа, а натомість отримав український проект мирного договору, в основі якого лежали статті Зборівського договору.

Проте, Ян Казимир відхилив пропозицію Війська Запорозького та Московського царства про мирні переговори та поновив військові дії.

У відповідь на це, до Москви вирушило посольство на чолі з К. Бурляєм та С.Мужилівським. Посли акцентували увагу на позиції Польщі. Також, через них Хмельницький вирішив використати можливість дипломатичного шантажу, про що вже йшлося раніше. Так, гетьман вказав царському уряду на готовність та бажання Османської імперії взяти Військо Запорозьке під свій протекторат, що було вкрай не вигідно та небезпечно для Московського царства. Тому посольство знову просило царя взяти козаків під свою руку.

Варто зазначити, що дипломатична гра Хмельницького дала очікувані результати. Неабияк занепокоєний посиленням турецького впливу на Військо Запорозьке, царський уряд вирішив змінити своє ставлення до можливого союзу з Хмельницьким та війни з Польщею.

Так, до Варшави було відряджено князя Б. Оболенського з метою вимагати у короля вжити заходів стосовно справи царських титулів (винні так і не були покарані) та висловити занепокоєння царя утисками православної церкви у Польській державі. Було зрозуміло, що таким чином Московське царство навмисно йшло на конфронтацію та шукало привід для розірвання мирного договору та оголошення війни, адже таким чином цар звільнився б від усіх забор'язань перед Польщею та міг взяти Військо Запорозьке під свій протекторат, враховуючи, що Україна фактично залишалася в складі Речі Посполитої.

Також у травні року було повторно скликано Земський собор, який мав розглянути українське питання. За його рішенням було підтверджено положення собору 1651 р.

Того ж місяця до Чигирини вирушило посольство під керівництвом А.Матвєєва і І.Фоміна. Посли повідомили гетьману позицію царського уряду. Також, як пише І. Крип'якевич [22, ст. 280], вони повідомили, що в разі

відмови Яна Казимира розпочати мирні переговори з Військом Запорозьким за посередництва Москви, цар оголосить війну Речі Посполитій.

Проте, коли в червні 1653 р. військові дії проти Польщі поновилися, російський уряд відмовився від військової допомоги, пояснюючи це тим, що ще не повернулися послы з Варшави, які ведуть переговори з польською стороною.

В такій ситуації Хмельницький знову вирішив скористатися дипломатичним шантажем. Звертаючись до листа Путивльських воєвод Ф.Хилкова та П. Протасьєва до Розрядного приказу, [9, док №168,ст. 319-322] бачимо, що в червні 1653 р. до гетьмана прибуло посольство з Османської імперії. В такій ситуації було навмисно оповіщено царських послів про всі подробиці переговорів між гетьманом та турецькими послами: «...А писар Иван Выговской, пришол к нам в шатер, говорил: был де у гетмана от турского царя посол и дары де многие от царя привез, и гетман де дары принял...А пишет де царь, и посол в посольстве говорил, чтоб гетман с Войском Запорожским был под его рукою и служил ему, турецкому царю... ожидает он, гетман, своих посланцов: будет де с ними, посланцы, к нам подлинная совершенная государская милость, велит де нам, Войску Запорожскому, быть под своею царскою высокою рукою. А будет де... государской милости к нам... не будет, и мы де будем слуги и холопи турецкому царю...». Таким чином, Хмельницький змушував царський уряд о активних дій, погрожуючи перейти в турецьке підданство.

Як писав В. Смолій, [44, ст. 4] Військо Запорозьке мало вибір протекторату турецького султана або московського царя та продовжувало вести переговори з ними паралельно один одному. На користь Московського царства зіграв в першу чергу конфесійний фактор. Окрім того, як зазначає В. Степанков [31, ст. 231] за протекцію Москви виступило рядове козацтво, що також значною мірою вплинуло на рішення Хмельницького.

Зрозуміло, що перебування турецького посла в таборі гетьмана не залишилося поза увагою Москви. До гетьмана кілька разів приїжджали послы

з проханням зачекати повернення посольства з Варшави та обіцянками вирішити після цього усі питання.

У вересні 1653 р. до України прибули стольник Родіон Стрешнев і дяк Мартем'ян Бредихін. Посли мали передати Хмельницькому, що російська армія розпочала підготовку до походу. Окрім того, як пише І. Крип'якевич [22, ст. 281], «посли мали встановити, якими шляхами російські війська підуть на Україну та поповнюватимуть запаси харчів. Усе це свідчило, що російська армія вже серйозно готувалася до війни проти Польщі».

Того ж місяця до гетьмана прибув стольник Федір Лодижевський з листом від царя Олексія Михайловича, в якому той прямо говорить про готовність прийняти Військо Запорозьке під свій протекторат та повідомляє про підготовку війська [2, док. №1, ст. 1].

**3.2. Переяславський договір 1654 року.** Посольство князя Оболенського до Варшави тривало до кінця липня 1653 р. Польська сторона, яка в той час мала перевагу на полях битв та вела новий наступ, відмовилася від запропонованих послами умов перемир'я з козаками. Окрім того, сейм проігнорував вимоги російської сторони про покарання винних у справі з царськими титулами. Після відмови польських представників російські послы просили аудієнції з королем Яном Казимиром. Але в аудієнції їм також було відмовлено.

Розцінюючи таку поведінку польської сторони як дипломатичну образу, князь Оболенський від імені Московського царства заявив про розірвання дипломатичних зв'язків з Річчю Посполитою. Фактично ця заява означала для обох країн про початок підготовки до військових дій.

Після повернення посольства до Москви їх дії було схвалено російським урядом. У зв'язку з необхідністю готуватися до майбутньої війни, 1 жовтня 1653 р. царем Олексієм Михайловичем було скликано Земський собор. За його рішенням Московське царство мало оголосити війну Речі

Посполитій. Щодо козацтва, собор також дав згоду на те, щоб прийняти Військо Запорозьке у протекторат до Москви.

Ще одним важливим пунктом рішень Земського собору було визнання незалежності Війська Запорозького як державного утворення; їх права вести дипломатичну діяльність та укласти угоди з іншими державами. Отримання козацтвом незалежності на соборі пояснювалося недотриманням короля Яна Казимира власної присяги: «...в присяге Яна Казимера короля написано, что ему в вере христианской остерегати и защищать, и никакими мерами для веры самому не теснить, и никого на то не попускать. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушанья чинит свободными. И он... тое своей присяги не здержал, и на православную христианскую веру греческаго закона востал... они стали ныне присягою королевскою вольные люди». Таким же чином російський уряд аргументував і власний вступ у війну: «И чтоб их не отпустить в подданство турскому салтану...». [9, док. №197, ст. 414]

Проте одразу ж після Земського собору між царським урядом та козацькою старшиною виникають непорозуміння. Справа в тому, що судячи з заяв, що лунали на соборі Москва планувала приєднати територію України, адже в самій постанові йдеться: «...гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское з городами и з землями принять». [9, док. №197, ст. 414]. Хмельницький же розраховував залишити за Військом Запорозьким досить широку автономію, зберегти наявний адміністративний та соціальний устрій. Тобто протекторат Московського царства був необхідний для захисту території України від нападу військ Речі Посполитої. На цей факт також звернув увагу у своєму дослідженні І. Крип'якевич [22, ст. 287]. Історик пише, що російський уряд так поспішав вислати посольство до Хмельницького з метою обговорення приєднання, що забув уточнити, на яких умовах воно відбудеться, які права матимуть гетьман та цар, а також як відбуватиметься управління територією Війська Запорозького. Зрозуміло, що така

поспішність російської сторони викликала чимало непорозумінь у майбутньому.

Відомо, що російський уряд вимагав від гетьмана та козацтва присягнути царю на підданство. У листі до Бутурліна від 8 листопада 1653 р. [9, док. №210, ст. 497-498] Хмельницький пише, що згоден виконати цю вимогу та присягнути «...на знак прямой службы...» царю.

У грудні 1653 р. Хмельницький прийняв у себе російських послів Стрешнева і Бредихіна, які повідомили гетьману рішення Земського собору.

Одразу ж після Земського собору російський уряд почав готувати ще одне посольство, яке очолював боярин Василь Бутурлін. Його супроводжували окольничий І.Олфер'єв та дяк І.Лопухін, який фактично керував зовнішньою політикою Московського царства. Окрім них до посольства входило ще понад 40 осіб, в тому числі 7 князів. Як пише І.Крип'якевич [22, ст. 289] його можна було назвати «великим посольством».

Відомо, що посли вирушили з Москви 9 жовтня 1653 р. 1 грудня вони прибули до Путивля, де очікували на ознаки гетьманської влади, які мали бути передані Хмельницькому після прийняття ним присяги: булаву, грамоту, фerezію, шапку. Таким чином посольство затрималося у цьому прикордонному пункті до 20 грудня. 31 грудня Бутурлін прибув до Переяслава.

Хмельницький зміг приїхати туди лише 6 січня 1654 р. Зустріч з посольством була запланована на 8 січня. Як пише І. Крип'якевич [22, ст. 289], гетьман використав цей час для проведення таємної ради генеральної старшини, яка, певно, мала обговорити вимоги козацтва у майбутніх переговорах.

8 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада. На ній були присутні сам гетьман, генеральна старшина, 12 полковників, представники полкової та сотенної старшини, рядові козаки. Окрім козацтва прибули київські та переяславські міщани, селяни навколишніх сіл. Представників православної

шляхти очолював Остафій Виговський. Таким чином, можна стверджувати, що на раді були присутні представники усіх верств українського населення.

За рішенням Переяславської ради, яке підтримали усі присутні, було вирішено скласти присягу московському царю. Після цього Бутурлін урочисто вручив Хмельницькому царську грамоту. Текст цього документу невідомий. Хмельницький разом зі старшиною та рядовим козацтвом мали скласти присягу московському царю в Успенській церкві в Переяславі. Однак на цьому етапі виникли перші непорозуміння між представниками козацтва та російськими послами. Справа в тому, що українська сторона вимагала від послів складення від імені царя присяги, що Московське царство не порушить домовленостей з Військом Запорозьким та права козаків.

Як зазначив М. Грушевський [20, ст. 65], така вимога викликала обурення російських послів, адже «великим государям нашим... присягали їх піддані... А такого щоб за государя присягати, - не бувало ніколи і надалі не буде: йому, гетьманові, і говорити про се не годилось, бо всякий підданий присягає своєму государеві».

Церемонія була перервана на нараду козацької старшини. Як пише І.Крип'якевич [22, ст. 293], таку вимогу української сторони можна пояснити тим, що представники заможної старшини та православної шляхти боялися обмеження своїх прав та втрати маєтностей.

З іншого боку, цю позицію можна трактувати також як бажання Хмельницького та генеральної старшини вступити у переговори з Московським царством в якості союзників, а не підданих. Показовим є і той факт, що далеко не вся козацька старшина виконала присягу. Іван Сірко та Запорозька Січ категорично відмовилися від присяги, більше того їх представників навіть не було на Переяславській Раді.

Однак, принципова позиція російського посольства, а також крайня необхідність встановлення цього союзу стала причиною того, що гетьман та старшина поступилися в цьому питанні. Вся складність становища

Хмельницького полягала в тому, що в разі зриву переговорів козацтво залишалося без союзників, адже через новини про договір з Москвою Кримське ханство перейшло на бік короля, з яким ще у 1653 р. було підписано Кам'янецький договір, спрямований проти України та Московського царства.

Бутурлін заявив, що всі питання будуть оговорені пізніше за проханням української сторони. Хмельницький а також присутні представники козацтва склали присягу московському царю того ж дня.

Переяславська рада мала величезне значення для подальшого розвитку та становлення української козацької держави, а також значною мірою визначила один з основних напрямків зовнішньої політики гетьмана у майбутньому. Але, на жаль для української сторони вона не закінчилася підписанням якогось офіційного документу. Московські послы заявили, що сама угода, а також умови протекторату на Військом Запорозьким будуть оговорені пізніше в Москві.

Після ради Хмельницьким та окремими представниками генеральної старшини (дехто вважає, що лише Хмельницьким) було розроблено проект майбутньої угоди, який складався з 27 статей. З метою обговорення пунктів договору, а також для підписання його, 17 лютого 1654 р. до Москви вирушило посольство на чолі з С. Богдановичем-Зарудним та П. Тетерею. Як відзначають дослідники [30, ст. 144], переговори проходили в надзвичайно складній обстановці. Після тривалого обговорення та ряду поступок у березні було підписано угоду, яка складалася з 11 статей, які Ю.Мицик [23, ст. 10] назвав «скорочена та змінена редакція 23 статей, поданих російському урядові 21 березня 1654 р.». Віталій Прус [43, ст. 13] також відзначив, що спочатку документ був написаний українською мовою, а потім, вже в Москві, перекладений російською дяком А. Івановим. Вже в процесі перекладу, зазначає дослідник, їх текст зазнав змін. 27 березня послам було вручено текст договору, який отримав назву «Статті Богдана Хмельницького», або «Березневі статті». Окрім цього, вони отримали цілий ряд жалуваних грамот,

які фактично, з певними змінами, повторювали вилучені з договору статті, наприклад: «Жалувана грамота Б. Хмельницькому та Війську Запорозькому», «Жалувана грамота шляхті» та ін.

На жаль, текст договору не зберігся, а тому досить важко аналізувати його зміст та пункти. Відомо, що під час українсько-російських переговорів у майбутньому Московське царство брало за основу «Статті Б. Хмельницького», однак дослідники сумніваються у справжності цього документу.

Однак, аналізуючи становище та перетворення у Війську Запорозькому після договору, а також тексти наступних угод, дослідниками (Смолій, Степанков, Крип'якевич) було встановлено певні умови цього договору:

- в Українській державі зберігалася форма урядування та устрою, її територія, адміністративно-територіальний устрій;
- зберігався український суд та судочинство, фінансові та фіскальна системи, соціальні структури населення, характер соціально-економічних відносин;
- підтверджувалися права та привілеї козацтва, шляхти, міщан та духівництва;
- незалежність в питаннях внутрішньої політики;
- чисельність козацького реєстру – 60 тис. осіб, визначався розмір платні козакам та старшині з боку російського уряду відповідно до системи військових рангів Московського царства;
- в Києві утворювалася застава, в якій перебував російський воєвода з кількатисячним підрозділом для надання українській стороні військової допомоги;
- Московське царство зобов'язувалося вступити в війну проти Речі Посполитої;
- український уряд визнавав зверхність московського царя;

- козацтво мало сплачувати кожного року податки до російської скарбниці;
- встановлювалися обмеження на зовнішньополітичну діяльність – заборона вести переговори з Польщею та Османською імперією, окрім того гетьман мав повідомляти царський уряд про хід переговорів та умови угод з іншими державами.

Віктор Горобець [38, ст. 6] українсько-російську угоду 1654 р. називає договором про номінальний васалітет Війська Запорозького з боку Московського царства, зі збереженням «існуючого суспільно-політичного та соціально економічного ладу, адміністративно-територіального поділу». Українська держава не входила до складу Росії, а була, за висловом В.Смолія [30, ст. 144], частиною «конфедеративного союзу двох держав під зверхністю корони Романових». Польський історик В. Серчик, проте, зазначає що «унія» між Москвою та Чигирином мала велику кількість суперечностей, адже в цьому союзі зіштовхнулося самодержавство московського царя та прагнення до свободи козаків

Окрім цього, після договору 1654 р. Українська козацька держава фактично отримувала незалежність від Речі Посполитої. Угода стала юридичним визнанням її суверенітету та дала можливість створити повністю незалежну державу в майбутньому.

**3.3. Відносини з Московським царством після угоди 1654 р.** Перші складнощі та непорозуміння між союзниками виникли вже під час військової кампанії 1654 р. Так, російський воєвода звелів звести у Києві фортецю, чого не передбачав договір, царський уряд висловив бажання влаштувати перепис земель та доходів по всій Україні, що фактично можна розцінювати як втручання у внутрішню політику.

Різнилися також військові плани союзників. Так, російське командування вирішило завдати головного удару в Білорусі, плануючи вийти в Прибалтику. Гетьман же наполягав на небезпеці з боку Польщі та

Кримського ханства, об'єднані армії яких становили більшу загрозу. Таким чином, залишившись наодинці проти польської та татарської армій, Хмельницький опинився в край складному становищі, більше того, він був змушений надіслати 20 тис. козаків до Білорусії на підтримку російських військ. Польські підрозділи повністю заволоділи Брацлавщиною, де об'єдналися з татарським військом. Вибити їх звідти вдалося лише в березні 1655 р. після підходу царських військ. Однак, спільні військові дії лише поглибили суперечки між гетьманом зі старшиною та російськими воєводами.

Окрім того, загострилося питання розподілу сфер впливу та території між Військом Запорозьким та Московським царством. Спочатку суперечки велися за землі Білорусії, населення якої активно підтримувало козацтво та фактично визнавало владу Хмельницького на своїй території раніше. Однак цар бажав включити ці землі до складу царства, що виросло в перший серйозний конфлікт. У 1655 р. Олексій Михайлович додав до свого титулу «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський», що фактично означало поширення його влади на ці землі та обмеження території України лише Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствам, що йшло всупереч бажанню гетьмана об'єднати всі українські землі. У 1656 році розпочалося відкрите протистояння держав за Білорусію.

З кінця 1655 р. намітилися принципові розходження і у зовнішній політиці. Російський уряд поступово почав йти на зближення з Польщею. Хмельницький же, як вже говорилося вище, хотів залучити до антипольської коаліції Швецію, яка в цей період стала головним суперником Московського царства за панування у Прибалтиці.

У 1656 р. цар заборонив гетьману вести переговори зі шведським королем, а через кілька місяців оголосив війну Швеції. Цей факт було розцінено Хмельницьким як відкрите нехтування інтересів Української держави.

Останньою краплею стало підписання Віленського перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством. На переговори було відправлено українське посольство, однак російські дипломати не допустили його до процесу перемовин, вкотре порушуючи умови договору 1654 р. В такій ситуації гетьман вирішив змінити свого сюзерена, а тому ще у 1655 р. почалися перемовини зі Швецією про союз, про що йшлося у минулому розділі.

Українсько-російські міжнародні відносини у 1655-1657 рр. набули досить суперечливого характеру. Юридично діяв договір року про васальну залежність козацтва від царя. На практиці ж, гетьман веде абсолютно незалежну політику, обидві сторони відкрито ігнорують положення договору. Так, Хмельницький знову налагоджує стосунки з Портою та Кримським ханством, готує проект союзного договору зі Швецією, в якому був пункт про перехід України під протекцію шведського короля. Активізувалися і стосунки з Польщею, яка опинившись у скрутному становищі шукала способу примирення з гетьманом.

Як відзначає дослідниця Олена Апанович [14, ст. 55], за життя Хмельницького не виконувався також пункт про податки з України до царської скарбниці, про що неодноразово згадували гетьману послы Московського царства.

З іншого боку, сторони підтримують дипломатичні стосунки. Українські дипломати в цей період відстоюють право України на суверенітет та ведення зовнішньополітичної діяльності. Так, Хмельницький неодноразово відмовив російським послам у питаннях збільшення військової присутності царської армії на території України, відхилив вимогу перервати переговори зі Швецією.

Таким чином, до 1657 р. загострилися суперечності між гетьманом та царським урядом, які так і не були вирішені до смерті Хмельницького.

**3.4 Дипломатичні відносини після смерті Б. Хмельницького. Гетьманування І. Виговського та Ю. Хмельницького.** Прихід до влади І. Виговського відбувся одночасно з різким ускладненням геополітичної ситуації навколо Війська Запорозького. Першим кроком гетьмана став обмін делегаціями та офіційними листами з сусідніми державами та колишніми союзниками. У перемовинах з Московським царством Виговський запевнив царських посланців у дійсності умов Переяславського договору та запропонував посередництво у налагодженні відносин між Москвою та Стокгольмом [28, ст. 179].

Однак ситуація все більше виходить із-під контролю. Московські послы почали тиснути на Військо Запорозьке, вимагаючи обмеження гетьманських повноважень та визнання зверхності московського царя. Окремо слід сказати про вкрай складну ситуацію і в середині козацької держави. Запорозька Січ, втративши свою провідну роль у державі, почала готувати повстання проти гетьманської влади. Серед причин можна назвати невдоволення козаків тим, що І. Виговський отримав гетьманську булаву, наростаючі соціальні протиріччя між козаками та старшиною, на яку власне і опиралася влада нового гетьмана та бажання Запорожжя повернути собі статус політичного лідера та взяти під власний контроль державу. Варто зазначити, що московські послы активно підтримували ці рухи, прагнучи за допомогою опозиції посилити вплив Москви на гетьмана.

Підписання Гадяцької угоди та повернення Війська Запорозького під владу Речі Посполитої виклало занепокоєння у Москві. Також варто сказати, що в таємному наказі князю Трубецькому московський цар вимагав на будь-яких умовах повернути Виговського під свій контроль мирним шляхом. Москва була готова піти на серйозні поступки, аби не допустити зближення гетьмана з поляками [3 ст. 204-205].

Зрештою, цей договір став причиною конфронтації з Московським царством та загрози військової інтервенції, адже Москва не бажала втрачати свій вплив на Україну. Одним з важливих аспектів майбутнього

протистояння стали відносини обох держав зі Швецією. Якщо польська сторона розраховувала використати козацтво у протистоянні зі шведами, Московське царство навпаки, пішло на примирення та підписало у Вальєссарі 20 грудня мирний договір, що дало змогу сконцентрувати значні військові сили.

Поразка російських військ під Конотопом від об'єднаної козацько-татарської армії тимчасово зупинила просування московитів. Однак складність внутрішньої ситуації та зміна влади у Війську Запорозькому дала можливість поновити тиск.

Під час перемовин гетьмана Юрія Хмельницького з О. Трубецьким було запропоновано новий проект договору з Москвою, Жердівські статті. Нова угода мала базуватися на Переяславському договорі, вносилися лише невеликі корективи, наприклад залоги російських військ мали розміщатися лише в Києві та Переяславі, а за необхідності створення таких в інших містах Війська Запорозького, вони мали перейти під гетьманське управління. Таким чином українська сторона прагнула обмежити можливість втручання у внутрішні справи, а також мінімізувати можливі конфлікти між стрільцями та козацтвом. Військо Запорозьке зберігало за собою право ведення незалежної внутрішньої та зовнішньої політики, вільно обирати гетьмана [4, ст. 1-7].

Однак новий проект договору, як зазначає В. Смолій [28, ст. 190], навіть не був розглянутий послами з Москви. Активна дискусія розгорнулася також навколо питання місця проведення переговорів. Старшина бажала провести раду в Трахтемирові, О. Трубецький наполягав на Переяславі. Проблема полягала в тому, представників якого з таборів на раді буде більше. Кожна сторона прагнула провести переговори на тій території, на якій мала більшу підтримку і тим самим тиснути на опонента. Зрештою, на фоні псування відносин з польським королем, Ю. Хмельницький погодився на умови російських послів.

Запропонований О. Трубецьким проект угоди був явною фальсифікацією Переяславський статей Б. Хмельницького. Почнемо з того, що поряд з формальною свободою виборів на гетьманську булаву, нового гетьмана мав тепер затверджувати цар, для чого претендент змушений був їхати Москви. Таким чином російська сторона отримувала можливість прямо втручатися у вибори, просто відхиляючи незручних для себе гетьманів. Окремий пункт був присвячений зовнішньополітичній діяльності. За Березневими статтями Війську Запорозькому заборонялося лише вести переговори з Річчю Посполитою та Османською імперією. Натомість, за новою угодою, гетьман був позбавлений такого права. Усі можливі контакти з іншими державами мали встановлюватися лише зі згоди московського царя, або ж його прямого указу. Додавалися положення щодо підпорядкування українського духовенства московському патріархату. Натомість, було вилучено пункти, які зобов'язували Москву охороняти кордони Війська Запорозького.

Додатком до старої угоди виступали «Нові» статті, прийняті на Генеральній раді в Переяславі у 1659 р. Нові пункти значно посилювали можливості Москви втручатися у всі сфери державного управління, а також стали першим кроком до перетворення угоди про протекторат на повну васальну залежність та заклали основу для подальшого наступу на автономію Війська Запорозького.

Віднині гетьману заборонялося вести війни та надавати військову допомогу іншим державам, але козацтво зобов'язувалося брати участь у походах московської армії. Скасовувався козацький устрій на білоруських землях. Гетьман позбавлявся права знімати старшину з їх посад, та неможливо було змістити самого гетьмана без загальної ради усіх козаків. Зрозуміло, що до голосу простого козацтва дослухатися ніхто не збирався, таким чином назначати на знімати з посади полковника, сотника і так далі можна було лише за умови згоди представників московського царя. До того ж, представники старшини, залучені до антигетьманського повстання, мали

отримати повну амністію. Єдиною умовою для позбавлення гетьмана або старшини їх повноважень стала зрада царя. Окрім Києва залоги російських військ мали розміщатися також у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Умані та Брацлаві. Ще одним важливим пунктом стала вимога складення присяги царю гетьманом, старшиною та козацтвом. Відмова розцінювалася як зрада та мала бути покарана стратою.

У 1660 р. Було зроблено спробу виправити ситуацію, до Москви виїхало посольство на чолі з Андрієм Одинцем та Петром Дорошенком. Українські послы намагалися внести зміни в договір, відмінити особливо гнітючі положення, однак позиція Москви залишалася незмінною.

Підписання нової угоди з Московським царством не принесло заспокоєння і у внутрішній ситуації. Навпаки, Ю. Хмельницького звинувачували у поступках в перемовинах, протистояння старшини набирало обертів. Як зазначає В. Смолій [28, ст. 196], промосковська старшина просила О. Трубецького про збільшення чисельності залог російських військ у регіоні, боячись відкритого збройного спротиву.

Одночасно з цим активізувалися активні військові дії на території України між арміями Речі Посполитої та Московського царства. Козацькі полки виступили на боці Шереметьєва, однак військова кампанія швидко досягла свого краху. Московські війська були оточені під Чудновом польськими та татарськими загонами, частина армії була направлена назустріч полкам Ю. Хмельницького, який йшов на з'єднання з основними силами. Про складну ситуацію в оточених військах можна дізнатися з наказу царя наказному гетьману Якимі Сомку, де зазначалася відсутність достатньої кількості припасів та зброї [4, ст. 42-43].

Провал Чуднівської кампанія та перехід Ю. Хмельницького на сторону Речі Посполитої призвів до серйозної поразки Московського царства. Однак і для Війська Запорозького наслідки виявилися значними. Фактично гетьман контролював лише Правобережну Україну, на яку тепер поширювалася і влада короля. На Лівобережжі наказним гетьманом після зради

Хмельницького було обрано Якіма Сомка, який очолив промосковську старшину. Таким чином Військо Запорозьке спіткала катастрофа, фактично держава була поділена на 2 частини, прецедент, який пізніше буде закріплено у польсько-московських угодах.

**3.5 Зовнішня політика гетьмана Івана Брюховецького.** У своїй політиці гетьман опирався в першу чергу на московського царя, тому він першим в історії виконав пункт Переяславського договору 1659 року та особисто прибув до Москви для затвердження. За час його правління автономія Війська Запорозького була значно звужена, Брюховецький пішов на численні поступки. Тому в українській історіографії склалася досить негативна оцінка його діяльності, історики наголошують на тому, що він проводив активну промосковську політику з самого початку.

Цікаво, що В. Смолій дотримується іншої думки, наголошуючи на тому, що гетьман тривалий час активно опирався політиці інкорпорації Московського царства. Так, з відповіді Брюховецького на подані Малоросійською колегією статті, читаємо про його відмову на вимогу передати збір податків під контроль бояр [5, ст. 19]. Окрім того, нова угода з Москвою була укладена лише через 2 роки після його обрання та, як зазначає історик, була повністю нав'язана російською стороною, хоча серед дослідників побутує думка, що ініціатором та в значній мірі автором проекту був саме І. Брюховецький [28, ст. 217-218].

Зрештою, у жовтні 1665 р. Були підписані Московські статті. Текст нового договору кардинально змінював принцип взаємодії між Військом Запорозьким та Московським царством та фактично перетворював перше на частину другої, зберігаючи, по суті лише станова автономію козацтва.

Так, на території Війська Запорозького значно збільшувалася кількість представників московської адміністрації, які тепер мали контролювати процес збору податків, більше того, кошти йшли не у гетьманський скарб, а в царську скарбницю. Під воєводське управління переходило все некозацьке

населення. Значно посилювався вплив Москви і на гетьманську елекцію. Вибори мали проходити лише зі згоди на те царя та в присутності його уповноважених представників. Гетьманські клейноди мали зберігатися в Москві та вручатися новому гетьману разом з жалуваною грамотою. Козацтво ж зберігало за собою всі права та привілеї.

Спроби впровадження умов цього договору в реальність викликали значний спротив населення. Так, вже у 1666 р. Повстав Переяславський полк, протягом 1667-1668 рр. Антигетьманські та антимосковські повстання охопили значну частину Лівобережжя.

Як вже зазначалося вище, намагаючись зберегти владу І. Брюховецький вирішив кардинально змінити зовнішньополітичний курс та прийняти турецьку протекцію. У 1669 році на територію Лівобережжя увійшли полки П. Дорошенка за підтримки татарських орд. Московське царство вже не могло утримувати територію під своїм контролем. На загальній раді гетьманом об'єднаної держави було обрано саме Дорошенка, незважаючи на намагання Брюховецького закріпити поділ.

**3.6 Дипломатичні відносини за гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича. Контакти з Московським царством П. Дорошенка.** Перейшовши під турецький протекторат, Дорошенко продовжував вести переговори і з польським королем та московським царем. Враховуючи, що підданство одного з цих монархів мало більшу підтримку серед козацтва та старшини, гетьман залишав для себе таку можливість, якщо вдасться домовитися про більш вигідні умови. З тексту його перемовин з Шереметьєвим дізнаємося про готовність Дорошенка повернутися під владу московського царя за умови реальної військової допомоги у протистоянні з турками та розірвання Андрусівського миру [5, ст . 235].

Незважаючи на тимчасовий успіх, ситуація у Війську Запорозькому залишалася надзвичайно складною. Як пише В. Смолій, з цього часу Дорошенка починає втрачати популярність серед населення [29, ст 367]. До того ж поки гетьман був зайнятий придушенням повстання П. Суховія, на

територію Лівобережної України увійшли російські війська. Д. Многогрішний був змушений піти на переговори з Московським царем, в результаті чого були підписані Глухівські статті 1669 р. За умовами договору було значно обмежено список міст, в яких перебували російські війська – Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Остер. Гетьманський уряд зберігав за собою всю повноту адміністративної влади в державі, податки збиралися на до Військового Скарбу. Залишався пункт про заборону ведення зовнішньої політики. У Москві мало бути започатковане офіційне гетьманське представництво з 5-6 осіб, яке мало стати посередником між царською та гетьманською адміністраціями. Московський цар зберігав за собою право затвердження кандидата на гетьманську булаву.

Таким чином територія Війська Запорозького знову опинилася розділеною, Д. Многогрішний зберігав за собою посаду гетьмана Лівобережжя, Варто відмітити, що між ним та П. Дорошенком зберігалися активні контакти, які утримували від нової братовбивчої війни. Хоча все ж наявні відомості про сутички між підрозділами обох гетьманів за контроль над прикордонними містами.

У 1673 р. на Правобережжя увійшли і російські війська. У 1672 р. Д. Многогрішного на посаді гетьмана змінив І. Самойлович. Якщо з першим Дорошенку вдавалося досягти згоди, то з другим все виявилось набагато складніше. Вже у тому році між Правобережним гетьманом та Московським царством велися переговори про можливість васальної залежності, однак противником цих контактів виступив сам Самойлович, який опираючись на силу російської армії виношував плани поширення своєї влади на Правобережжя.

У 1673 р. було поновлено перемовини, Дорошенко, як і у випадку з польським королем, допускав можливість протекції московського царя, однак все залежало від умов. Так, в проекті майбутньої угоди Москва наполягала на існуванні двох гетьманів, які мали управляти своєю частиною, з Правобережжям мала б бути підписана угода, аналогічна Глухівським

статтям. У відповідь, українські дипломати просили чіткого кордону з Польщею, допомоги у військових діях проти турків та татар, створення 40 тисячного козацького війська та наполягали на важливості існування одного гетьмана та усунення Самойловича від влади.

У 1674 р. Російські війська окупували майже все Правобережжя. На старшинській раді І. Самойловича було обрано гетьманом єдиної Гетьманщини, що кардинально змінило вимоги Москви у переговорах з Дорошенком. Тепер царські послы вимагали його капітуляції.

На переговорах з Московією гетьман дав згоду на перехід Правобережжя під протекцію царя, однак від нього вимагали зречення влади, апелюючи тим, що рада обрала Самойловича.

## Висновки

Виходячи з усього вище сказаного та відповідно до завдань роботи, можна зробити наступні висновки.

Основними векторами зовнішньої політики Війська Запорозького можна назвати: Південний (Османська імперія та її васали – Кримське ханство, Молдавія, Волощина, Трансільванія), Західний (Річ Посполита, Швеція, країни Західної Європи), Східний (Московське царство).

Кожен із напрямків дипломатії мав свої особливості в залежності від дипломатичних традицій держави, з якою велися переговори, та завдань, які ставили гетьмани своїм дипломатам.

Основними завданнями зовнішньої політики Війська Запорозького можна назвати – по-перше, пошук союзників у тривалій війні, а згодом вирішення питання протекції однієї з сусідніх держав над Військом Запорозьким. Готуючись до початку повстання та враховуючи досвід більш ранніх конфліктів, Б. Хмельницький розумів, що козацтво не спроможне самотійно протистояти армії Речі Посполитої, однієї з наймогутніших держав свого часу. Таким чином створення антипольської коаліції та дії, спрямовані на дипломатичну ізоляцію Варшави, стали першочерговим завданням зовнішньої політики. Окрім того, зважаючи на складність та тривалість державотворчого процесу, особливо в умовах війни, було прийнято рішення перейти під протекцію однієї з сусідніх держав.

Однак, варто зазначити, що жоден із цих союзів не був достатньо успішним. Складна геополітична ситуація та плани володарів сусідніх держав, що часто йшли всупереч потребам Війська Запорозького, призвели до того, що гетьмани були змушені часто змінювати союзників та протекторів. Таким чином, пошук найбільш сприятливих умов договору про протекцію або васальну залежність ставав причиною певної непослідовності, різких змін векторів у зовнішній політиці. Навіть досягаючи підписання угод, гетьмани зіштовхуються з тим, що їх партнери часто не виконують або ж повністю ігнорують їх положення.

На різних етапах Національно-визвольної війни велися перемовини про протекторат з Московським царством, Річчю Посполитою, Шведським королівством, Османською імперією. Окрім того, в якості союзників могли виступати Кримське Ханство, Молдавія, Волощина, Трансільванія, Бранденбург.

По-друге, утворення козацької держави та визнання її суверенітету іншими державами. Аналізуючи тексти договорів з Річчю Посполитою, можна стверджувати, що ідея незалежної держави виникла після Переяславської ради та фактичного виходу Війська Запорозького з-під її влади. Кінцевою метою Хмельницького на початку повстання можна назвати утворення в межах Речі Посполитої нової адміністративної одиниці, яка мала б схожі права з Князівством Литовським у складі унії. На ці землі мала б поширюватися гетьманська влада та козацький спосіб організації суспільства. Справа в тому, що станом на 1648 рік ідея незалежної держави все ще не була сформована в українському суспільстві. Фактично, до 1654 року гетьман визнавав себе підданим польського короля. Саме Переяславська рада стала тією подією, коли Військо Запорозьке отримало суверенітет та відділилося від Речі Посполитої, перейшовши у залежність від Московського царства.

Перехід під протекторат іншої держави можна розцінювати, як проміжний етап до створення незалежної держави. Про це свідчить той факт, що за умовами договорів про протекцію Військо Запорозьке залишало за собою широку автономію та фактично набувало статусу суверенної держави. Обмеження, які монархи накладали на козацьку державу у зв'язку з її залежним становищем, зводилися гетьманом до мінімуму, що також підтверджує думку про те, що він хотів розбудовувати власну державу та проводити передусім незалежну внутрішню та зовнішню політику.

Наступники Богдана Хмельницького намагалися продовжувати його політику, однак, як вже зазначалося вище, складна геополітична ситуація призводить до поступового обмеження гетьманських повноважень та

звуження козацької автономії. Зрештою, внаслідок військових та дипломатичних поразок, Військо Запорозьке з суб'єкту міжнародних відносин перетворюється на ще одну спірну територію, за яку продовжують боротися Московське царство, Річ Посполита та Османська імперія.

Окремо слід відзначити також бажання гетьманів поширити свою владу на всі українські землі у складі Польщі, а також територію Білорусі та звільнити їх від польського гніту. Цей факт яскраво простежується у переговорах з різними державами, адже саме бажання багатьох володарів захопити частини українських земель, або обмежити територію Війська Запорозького неодноразово ставали причиною конфліктів з багатьма союзниками, наприклад Московським царством та Швецією.

Похід Хмельницького у Молдавію та шлюб Тимоша можна розцінювати як засіб підвищення авторитету гетьманської влади, наближення його статусу до рівня європейських монархів. Таким чином гетьман бажав закріпити своє право на володіння українськими землями та встановити династичне право на владу, полегшити переговори з володарями навколишніх держав.

Таким чином, можна зробити висновок що основні завдання, які ставилися Богданом Хмельницьким та його наступниками у зовнішній політиці, виконано не було. Через постійні інтриги, зради, нівелювання інтересів козацтва, не вдалося створити жодного досить міцного та тривалого союзу. Бажання сусідніх держав в першу чергу захопити території Війська Запорозького та поширити на нього свій вплив призвели до того, що замість виборення незалежності та суверенітету, гетьмани змушені були боротися за рештки прав та автономії Війська Запорозького у складі іншої держави.

## Список джерел та літератури

### Джерела

1. Акты относящиеся къ истории Южной и Западной Росии, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т.3 / П. Кулиш. – Санкт-Петербург, 1861. – 770 с.
2. Акты относящиеся къ истории Южной и Западной Росии, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. 10 (Доповнення до Т. 3) / Г. О. Карпов. – Санкт-Петербург, 1878. – 462 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : собранные и изданные Археографическою комиссиею Т. 4 / ред. Н. Костомаров ; содейств. П. А. Кулиш. – Санкт-Петербург: Изд. Археографич. Комиссии, 1863. – 276 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : собранные и изданные Археографическою комиссиею Т. 5 / ред. Н. Костомаров ; содейств. П. А. Кулиш. – Санкт-Петербург: Изд. Археографич. Комиссии, 1867. – 342 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : собранные и изданные Археографическою комиссиею Т. 6 / ред. Н. Костомаров ; содейств. П. А. Кулиш. – Санкт-Петербург: Изд. Археографич. Комиссии, 1869. – 290 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : собранные и изданные Археографическою комиссиею Т. 9 / ред. Н. Костомаров. – Санкт-Петербург: Изд. Археографич. Комиссии, 1877. – 30 + 1014 стбл.
7. Величко С. Літопис Т. I / Пер. з книжної укр. мови, комент. В.О. Шевчук; відпов. ред. О.В. Мішанич. – Київ: Дніпро, 1991. – 371 с.
8. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 2, 1648-1651 pp. / уп. П. П. Гудзенко, М. К. Козыренко, А. П. Лола, И. Л. Бутич; ред. кол. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский та ін. – Москва, 1953. – 559 с.

9. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 3, 1651-1654 pp. / уп. П. І. Павлюк, Д. І. Мишко, Є. С. Компан та ін.; ред. Ц. М. Подгорненська – Москва, 1953. – 647 с.
10. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 // Акад. наук УРСР / уп. І. Крип'якевич; відпов. ред. Ф. Шевченко. – Л.: Вид. АН УРСР, 1961. – 742 с.
11. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. з староукраїнської Р.Г. Іванченко. – Київ: Т-во “Знання України”, 1992. – 192 с.
12. Літопис Самовидця / Я. І. Дзира. - Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с. – (Джерела з історії України).
13. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 // Нац. акад. наук України, Ін-т історії України / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій (голова). – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.+дод.

### **Література**

14. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: міфи і реальність / О. М. Апанович. – Київ: Варта, 1994. – 94 с.
15. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. / Голобуцкий В. – Киев: Гос. Изд-во политической литературы УССР, 1992. – 360 с.
16. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – Київ, 2007. – 462 с.
17. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / Горобець В. – Київ, 1995. – 69 с.
18. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва / Горобець В. – Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2017. – 247 с.

19. Горобець В. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал / Горобець В. – Київ, "Наукова думка", 2000. – №1. – ст. 32-44.
20. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. // Твори у 50 т. / М. С. Грушевський; ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич. – Львів: «Світ», 2009. – Т. 9. – ст. 35-85
21. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Качмарчик Я.; з пол. мови пер. І. Сварник. – Львів: Південно-Східний наук. ін-т у Перемишлі, 1996. – 326 с.
22. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д.Ісаєвич, - 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 412 с.
23. Мицик Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? / Ю. Мицик // Старожитності. – 1991. - № 1. – ст. 10-11
24. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. – Київ: «Смолоскип», 2003. – 890 с.
25. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / Прицак О. // Український археографічний щорічник / Гол. ред. П. С. Сохань, заст. гол. ред. Г.В.Боряк. – Київ: Наукова думка, 1993. – Вип. 2, Т. 5. – ст 177-192.
26. Сергійчук Б. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. / Б. Сергійчук, В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. – 320 с.
27. Смолій В. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / Смолій В., Степанков В., 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624С.
28. Смолій В. Дипломатія на “межі світу”. Міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.).

- Посібник для університетів // Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. – Київ: Вид-во “АМЕННОТЕР”, 2016. – 320 с.
29. Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / Смолій В., Степанков В. – Київ: Темпора, 2011. – 632 с.
30. Смолій В. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Богдана Хмельницького (1648 -1657) // Нариси з історії дипломатії України/ Смолій В.А.,Степанков В.С. - Київ: Альтернативи, 2001. - ст. 107-162.
31. Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекцій у 1648-1654 рр.? / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. Наук. Пр.. – Київ, 2004. – Вип. 4. – ст. 223-236
32. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657 рр. Ч. 1. 1654 р. / Федорук Я. – Л.: Вид. «Місіонер», 1996. – 255 с.
33. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Чухліб Т., відпов. ред. Смолій В. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.
34. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / А.Яковлів. – Варшава, 1934. – 175 с.
35. Serczyc W. Historia Ukrainy / Serchyk W. – Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolinskiх Wydawnictwo, 1990. – 519 с.

### **Електронні джерела**

36. Владимирський-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655-1657 гг. [Електронний ресурс] / Владимирський-Буданов. М. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 13 с. – Режим доступу [http://chtyvo.org.ua/authors/Vladymyrskyi-Budanov\\_Mykhailo/O\\_vzaymootnosheniakh\\_Bohdana\\_Khmelnyskoho\\_s\\_Shvetsyei\\_v\\_1655\\_1657\\_hh/](http://chtyvo.org.ua/authors/Vladymyrskyi-Budanov_Mykhailo/O_vzaymootnosheniakh_Bohdana_Khmelnyskoho_s_Shvetsyei_v_1655_1657_hh/) (Останній перегляд 11.12.2023 р.)

37. Горобець В.М. Переяславська рада 1654 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Pereiaslavska\\_rada\\_1654](http://www.history.org.ua/?termin=Pereiaslavska_rada_1654) (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
38. Горобець В.М. Українсько-російська угода 1654 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2019. - 842 с.. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=ukrajnsko\\_rosiijskyj\\_dogovir](http://www.history.org.ua/?termin=ukrajnsko_rosiijskyj_dogovir) (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
39. Грушевський М. С. Історія України-Руси. [Електронний ресурс] Т. 9. Ч. 2. – Київ, 1931. – 1631 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur9.htm> (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
40. Гурбик А. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656-1657 рр.) [Електронний ресурс]. / А. Гурбик // Український історичний журнал. – 2008. - № 6. – ст. 57-86. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/6/5.pdf> (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
41. Гурбик А. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: Історіографічний аспект проблеми [Електронний ресурс] / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2008. – ст. 195-219. – Режим доступу: [http://resource.history.org.ua/publ/uacenter\\_2008\\_8\\_195](http://resource.history.org.ua/publ/uacenter_2008_8_195) (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
42. Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648р. [Електронний ресурс] / Прицак О. – Мюнхен: 1948. – 25 с. – Режим доступу: [http://chtyvo.org.ua/authors/Pritsak\\_Omelian/Soiuz\\_Khmelnyskoho\\_z\\_Tur\\_echchynoiu\\_1648\\_roku](http://chtyvo.org.ua/authors/Pritsak_Omelian/Soiuz_Khmelnyskoho_z_Tur_echchynoiu_1648_roku) (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)

43. Прус В. З. Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 року як джерело права Лівобережної України першої половини XVIII ст. [Електронний ресурс] / В. З. Прус // Наше право. – 2015. - №2. – ст. 12-16. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp\\_2015\\_2\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_2_4) (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
44. Смолій В. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми [Електронний ресурс] / В. А. Смолій. – Київ, 1995. – ст. 3-5 Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0977-1/5-7702-0977-1.pdf> (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
45. Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії [Електронний ресурс] / В. С. Степанков. - Київ, 1995. – ст. 6-13 Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0977-1/5-7702-0977-1.pdf> (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
46. Степанков В.С. Дипломатична служба Богдана Хмельницького [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Dyplomat\\_sluzhba\\_Khmelnynckogo](http://www.history.org.ua/?termin=Dyplomat_sluzhba_Khmelnynckogo) (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
47. Степанков В.С. Березневі статті 1654 р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Bereznevi\\_statti\\_1654](http://www.history.org.ua/?termin=Bereznevi_statti_1654) (Останній перегляд: 11.12.2023 р.)
48. Федорук Я. Трансільванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною, Швецією та Річчю Посполитою [Електронний ресурс] / Я. О. Федорук // Український археографічний щорічник. – 2013. – Вип.

18. — ст. 219-244. — Режим доступу:  
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch\\_2013\\_18\\_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_2013_18_16). (Останній перегляд:  
11.12.2023 р.)